

Ц. У. Покровский

891.71
Д-97

Amelia

15th / 1937 - 10

V. C. B. 1870

~~YVES TRÉVÉZIC
B. A. P. S. M. 1871~~

V. C. B. 1870

А С. Пушкин

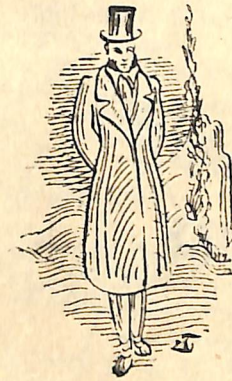
ՅԳԻ-ԴԻ
Պ-ԳԴ
սր

Ա.Ս.ՊՈՒՇԿԻՆ

19 NOV 2010

Путешествие в Арзрум

ՃԱՆԱԴԱՐԸՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊՒ ԱՐԶՐՈՒՄ

1937
— Госиздат —

1937
— mesrus —

23 JUL 2013

73143

ՃԱՆՍԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ԱՐԶՐՈՒՄ 1829 ԹՎԱԿԱՆԻ
ԱՐՇԱՎ ԱՆՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԱՌՍՁԱԲԱՆ

Նորերս ձեռքս ընկալ անցյալ 1334 թվականին Փարիզում տպագրած մի գիրք, վոր անունն էր Voyages en Orient entrepris par ordre du Gouvernement François 1).

Հեղինակն իր ձեռով նկարարելով 1329 թվականի արշավանքը, իր դատողութունները վերջապետում է հետևյալ խոսքերով.— Սո թօէ distinguished par son imagination a trouvé dans tout de hauts faits dont il a été témoin, non le sujet d'un poëme, mais celui d'une satire.²⁾

Թուրքական արշավանքում յեղած բանաստեղծներէց յես դիտելի միայն Ա. Ս. Սոմյակովի և Ա. Ն. Մուրավյովի մասին: Յերկուսն ել գտնվում էյին կոմս Դ. բիչի բանալում: Առաջինն, այն ժամանակ գրեց մի քանի գեղեցիկ լիրիկական վոտանավոր, յերկրորդը կազմում էր իր ճանապարհորդութունը գեպի սուրբ վայրերը, վորն այնքան ուժեղ տպավորութուն գործեց: Բայց յես չեմ կարողացել և վոչ մի սատիրա Արզրումի արշավանքի մասին:

Վոչ մի կերպ յես չեյի կարող մտածել, վոր այստեղ խոսքն իմ մասին է, յեթե նույն այդ գրքում յես չըտնելի իմ անունը՝ առանձին Կովկասյան կորպուսի գեներալների անունների շարքում:

Parmi les chefs qui la commandoient (l'armée du Prince Paskèwitch) on distinguoit le Ge'néral Mouravief... le Prince Georgien Tsitsevaze... le Prince Armenien Beboutof... le Prince Potemkine, le Céné'ral Raiewsky, et enfin— M. Pouchkine... qui avoit quitte' la capitale pour chanter les exploits de ses compatriotes³⁾:

Սոստովանում եմ.— Քրանսական ճանապարհորդի այս տողերը, չնայած գովասանական ածականներին, ինձ համար շատ ավելի անախորժ էյին, քան ուսական ժուրնալները հայրոջանքը: Վոգեվորույուն փոխելը ինձ միշտ ծիծաղելի է անհեթեթ քմահաճույք է թվացել.— վոգեպորութունը չես գտնի՝ նա ինքը պետք է գտնի բանաստեղծին: Գալ պատերազմ՝ գալիք սխրագործութունները գովելու նպատակով, ինձ համար կլիներ մի կողմից չափազանց ինք-

1/ <Ճանապարհորդութուններ գեպի Արևելք, ձեռնարկված Քրանսական կառավարության հանձնարարությամբ>:

2/ <Հարուստ յերևակայությամբ ոժտված մի պոետ, այն փառավոր գործերում, վոր նրան վրձակված էր դիտել, գտել էր սյուժետ վոչ պոեմի, այլ սատիրայի համար>:

3/ <Նրա (իշխան Պոսկելիչի բանալի) հրամանատարների շարքում աչքի յեն ընկնում գեներալ Մուրավյովը... Վրայի իշխան Ճիշկաձեն... Հայ իշխան Բենբուտովը... իշխան Պոտյոմկինը, գեներալ Ռայսկին և վերջապես Պուշկինը... վորը թողել էր մայրաքաղաքը, վորպեսզի յերգի իր հայրենակիցներին սխրագործութունները>:

3424
47

նստիրական, մյուս կողմից չափազանց անվայել մի բան: Յես չեմ միջամտում ազգական դատողութիւններին: Դա իմ գործը չէ: Մի գուցե Սոցալույի բարձունքներով խիզախորեն անցնելը, վորով կոմս Պասկևիչը սերտակիրին կտրեց Ոսման-փաշայից, մեկ ուր ու գիշերվա ընթացքում թշնամույնը կորսուաներին պարտութիւն հասցնելը, նրա արագ արշավանքը դեպի Արզրում, այս բոլորը, վոր լիակատար հաջողութեամբ պատկվեց, մի գուցե, և չափազանց արժանի յե ծաղրանքի զինվորական մարդկանց աչքում (վորսիսիք են, որինսակի համար, պ. առևտրական հյուպատոս Փոնտանյեն, ձանապարհորդութիւն դեպի Արևելքի հեղինակ):—բայց յես կամաչեյի սատիրաներ գրել մեծահոջակ մի գործավարի մասին, վոր սիրալիր ընդունեց ինձ իր վրանի հովանու տակ և իր մեծամեծ հոգսերի մեջ ժամանակ եր գտնում ցուցաբերելու դեպի ինձ հաճելի ուղադրութիւն: Այն մարդը, վոր ուժեղներէ հովանավորութեան կարիքը չունի, բարձր ե գնահատում նրանց սիրալիրութիւնն ու հյուրասիրութիւնը, վորովհետև նրանցից ուրիշ բան չի ել կարող պահանջել: Մեղադրանքն անշնորհակալութեան մեջ չսլիտի մնա առանց առարկութեան, վորպես աննշան քննադատութիւն, կամ գրական հայրոջանք: Ահա ինչու յես վճռեցի տպել այս առաջաբանը և լույս ընծայել իմ ճամբորդական նոթերը, վորպես այն ամենը, ինչ յես գրել եմ 1829 թվականի արշավանքի մասին:

Ա. ՊՈՒՇԿԻՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Տախտատանները: Կալմիկական վրան: Կովկասյան շրեր: Ռազմավերական ճանապարհ: Վաղիկավիկազ: Ոսական թաղումը: Թերեք: Դարիալի կիրճը: Ջրունապատ լեռներով անցնելը: Առաջին հայացք Վրաստանի վրա: Ջրանցքներ: Խոզրով-Միրզան: Դուշեթի քաղաքապետը:

...Մոսկվայից չես գնացի Կալուգայի, Բելիվի և Որյոլի վրայով, և այդպիսով անցա ավելորդ չերկու հարցուր վերսա, դրա փոխարեն տեսա ...—ին [[Յերմոլովին]:

[[Նա ապրում ե Որյոլում, վորի մոտ գտնվում ե նրա գլուղը: Յես յեկա նրա մոտ առավոտյան ժամը 8-ին և նրան տանը չգտա: Իմ կառապանն ինձ ասաց, վոր Յերմոլովը վոչ վոքի մոտ չի լինում, բացի իր հորից, վորը մի պարզ, աստվածասեր ծերունի յե, վոր նա վոչ թե մեհնակ քաղաքի աստիճանավորներին ե ընդունում, այլ նա մատչելի յե ամենքի համար: Մի ժամից հետո յես նորից յեկա նրա մոտ: Յերմոլովն ինձ ընդունեց իր սովորական սիրալիրութեամբ: Առաջին հայացքից յես ամենափոքր նմանութիւն անգամ չգտա նրա և նրա պատկերների միջև, վորոնք սովորաբար նկարված են պրոֆիլով: Յերեսը կլոր, կրակոտ, գորշ աչքեր, ալեզարդ մազերը ցից-ցից: Վագրի գլուխ հերկուլեսյան իրանի վրա: Ժպիտն անախորժ ե, վորովհետև անբնական ե: Իսկ յերբ մտասուզվում ե և լսո՞՞՞՞ում, նա գեղեցկանում ե և զարմանալի հիշեցնում ե Դովի նկարած բանաստեղծական պատկերը: Նա չերքեզի կանաչ չեքմեն եր հագած: Նրա առանձնասենյակի պատերի վրա կախված եյին թրեր և դաշուհներ՝ հիշատակներ Կովկասում կառավարչապետ յեզած ժամանակից: Նա իր անգործութիւնն ըստ յերևույթին անհամբերութեամբ ե տանում: Մի քանի անգամ նա սկսեց խոսել

Պասկելիչի մասին և միշտ կծու: Խոսելով նրա հաղթութունների հեշտության մասին, նա նրան համեմատում էր Հեսուե Նավիայի հետ, վորի առաջ պատերը թափվում էին փողի րի հնչյունից և Յերեանյան կոմսին անվառում էր Յերիքոնյան կոմս: Թող հանդիպի նա, ասում էր Յերմուզիլը, մի վոչ խելոք, վոչ հմուտ, բայց համառ փաշայի, որինակ այն փաշային, վոր հրամանատար էր Շումլայում և Պասկելիչը կորած է: Յես հազորդեցի Յերմուզիլին կոմս Տոբատուի խոսքերը, թե Պասկելիչն այնքան էր լավ գործում պարսկական կամպանիայում, վոր խելոք մարդուն կը մնար միայն ավելի վատ գործել, նրանից տարբերվելու համար: Յերմուզիլը ծիծաղեց, բայց չհամաձայնեց: Կարելի չէր խնայել մարդկանց և ծախսերը, ասաց նա: Կարծեմ նա գրում է կամ ուզում է գրել իր հիշողութունները: Նա դժգոհ է Կարամզի-նի պատմութունից, և կկամենար, վոր մի բոցավառ գրիչ նը-կարագրեր, թե ինչպես ոուս ժողովուրդը վոչնչութունից հասել է փառքի ու հզորության: Իշխան Կուրբսկու գրառումներին մասին խոսում էր նա con amore¹⁾: Գերմանացիներին լավ տեսել է: Մի հիսուն տարուց հետո, ասաց նա, այնպես կկարծեն, թե ներկա արշավանքին մասնակցել է պրուսական կամ ավստրիական ոժանդակ մի բանակ, այս և այս գերմանական զենքերաների հրամանատարությամբ: Յես նրա մոտ փացի յերկու ժամ: Նրան տհաճութուն էր պատճառում, վոր չէր հիշում իմ լրիվ անունը: Նա ներողութուն խնդրեց կոմպլիմենտներ ասելով: Մի քանի անգամ խոսք բացվեց գրականության մասին: Գրիբոյեդովի վոտանավորների մասին նա ասում է, վոր նրանց ընթերցումը ցավեցնում է ընթերցողի այտոսկրները: Կառավարության և քաղաքականության մասին վոչ մի խոսք չեղավ:

Իմ ճանապարհը Կուրսկի և Սարկովի վրայով էր.—բայց յես շուտ ավի ուղիդ դեպի Թիֆլիսի ճանապարհը, գոհելով մի լավ ճաշ Կուրսկի պանդոկում (վոր աննշան բան չէ մեր ճանապարհորդութունների ժամանակ) և չհետաքրքրվելով այցելել ...[Սարկովի համալսարանը, վոր չարժե Կուրսկի ճաշարանին]: Մինչև Յելեց ճանապարհները սարսափելի չեն: Մի քանի անգամ իմ կառքը խրվեց ցեխի մեջ, վորը համարժեք է Ողեսսայի ցեխին: Պատահում էր, վոր մեկ ուր ու գիշեր յես անցնում էյի

¹⁾ <հրապուրանքով>

վոչ ավելի, քան հիսուն վերստ: Վերջապես յես տեսա Վորոնես-յան տափաստանները և ազատ սլացա կանաչ դաշտավայրով: Նովոչերկասկում գտա յես կոմս Պ[ուշկինին], վոր նույնպես գնում էր Թիֆլիս, և մենք համաձայնեցինք միասին ճանապարհորդել:

Յեվրոպայից Ասիա անցնելը ժամ առ ժամ ավելի զգալի յե դառնում.—անտառներն անհետանում են, բլուրները հարթվում. խոտն ավելի խիտ է դառնում և ցույց է տալիս աճեցողության ավելի մեծ ույժ, յերևում են թուշուններ, վորոնք անհայտ են մեր անտառներում, արծիվները նստած են մեծ ճանապարհը նշող հողակույտերի վրա, ասես պահալիներ լինեն և հպարտ նայում են ճանապարհորդներին. կալմիկները տեղավորված են կայարանի խրճիթների մոտ: Նրանց վրանների մոտ արածում են նրանց անձոռնի, բրդոտ ձիերը, վորոնք ձեզ ծանոթ են Ուրվսկու զեղեցիկ նկարներից:

Մոտ որերս յես այցելեցի մի կալմիկական վրան (հյուսած ցանկապատ, վրան սպիտակ թաղիք քաշած): Ամբողջ ընտանիքը պատրաստվում էր նախաճաշելու: Կաթսան յեփվում էր մեղտեղում, և ծուխը դուրս էր գալիս վրանի վերևում բացված անցքից: Մի ջահել կալմիկուհի, բավականին սիրունազեմ, կար էր անում, ծխելով ծխախոտ: Յես նստեցի նրա մոտ:

Անունդ ինչ է:—...Քանի տարեկան ես:—Տաս և ութ.—Ի՞նչ ես կարում:—Վարտիք:—Ո՞ւմ համար:—Ինձ համար:—Նա տվեց ինձ իր ծխամորճն ու սկսեց նախաճաշել: Կաթսայում յեփվում էր թեյ վոչխարի ճարպով ու աղով. նա առաջարկեց ինձ նաև իր փարչը: Յես չեյի ուզում հրաժարվել, և խմեցի մեկ շնչով: Չեմ կարծում, թե ժողովրդական մի այլ խոհանոց կարողանար արտադրել ավելի գարշելի բան: Յես խնդրեցի մի բան վրայից ուտելու: Ինձ տվին մի կտոր չորացրած գամբիկի միս. յես դրանից էլ գոհ ելի: Կալմիկական կովետութունը վախեցրեց ինձ.—Յես շուտ դուրս յեկա վրանից և հեռացա տափաստանի Կրկելից:

Ստավրոպոլում յես տեսա յերկնքի ծայրին ամպեր, վորոնք ապշեցրել էյին իմ հայացքը ճիշտ իննը տարի առաջ: Նրանք էլի նույնն էյին, էլի նույն տեղում: Կովկասյան շղթայի ձյունապատ գագաթներն էյին դրանք:

Գեորգիևսկից յես գնացի Տաք ջրերը: Այտեղ յես մեծ փոփոխութուն գտա.—իմ ժամանակ վանանները դոնվում էյին

շտապ շինված խղճուկ հյուղերում: Աղբյուրները, վորոնք մեծ մասամբ գտնվում էյին իրենց նախնական վիճակում, խփում էյին, ծխում էյին և սարերից հոսում էյին զանազան ուղղություններով. թողնելով իրենց յիտեից սպիտակ և կարմիր հետքեր: Մենք յետացող ջուրը վերցնում էյինք կեղևից շինած փարջով կամ թի կոտրած շի տակով: Հիմա հիանալի վաննաներ և տներ են շինված: Մաշուկի լանջին բուլվար ե գցած, վորի յեզերքը տնկված են լորենիններ: Ամենուրեք՝ մաքուր ճանապարհներ, կանաչ նըստարաններ, կանոնավոր ծաղկանոցներ, փոքրիկ կամուրջներ, տաղավարներ: Աղբյուրները պատած են քարով, վաննաների պատերին փակցված են վոստիկանության կանոնները: Ամենուրեք կարգ ու կանոն, մաքրություն, գեղեցկություն...

Ոոստովանում եմ, Կովկասյան ջրերը հիմա ավելի շատ հարմարություններ ունեն, բայց յես ափսոսում էյի նրանց առաջվա վայրենի վիճակը, յես ափսոսում էյի ժայռոտ գիրտ կածանները, թփուտներն ու չցանկապատած վիհերը, վորոնց վրայով, յես, յերբեմն մագլցում էյի: Տխուր չարտով թողի յես ջրերը և վերադարձա Գեորգիևսկի: Շուտով վրա հասավ գիշերը: Ջինջ յերկինքը ծածկվեց միլիոնավոր աստղերով: Յես գնում էյի Պոսկոմոնիի ափով: Այստեղ եր, վոր յերբեմն նստում եր ինձ հետ Ա. Ռ. <աչևակին>, ականջ դնելով ջրերի մեղեդուն: Վեհապանձ Բեշտուն, հեռվում ավելի ու ավելի սև եր գծազրվում, շրջապատված լեռներով՝ իր վասալներով, և վերջապես անհետացավ խավարի մեջ...

Հետևյալ որը մենք շարունակելով ճանապարհը հասանք Յեկատերինոգրադ, վոր մի ժամանակ փոխարքայանիստ քաղաք ե յեղի:

Յեկատերինոգրադից սկսվում ե ուղամայրական ճանապարհը: Փոստի ճանապարհը վերջանում ե: Ջիեր են վարձում մինչև Վլադիկավկազ: Տրվում ե կողակների ու հետևակ պահակախումբ և մի թնդանոթ: Փոստն ուղարկում են շարաթը յերկու անդամ և ճանապարհորդները միանում են նրան.— դա կոչվում ե ոկազիա: Մենք յերկար չսպասեցինք: Փոստը յեկավ հետևյալ որը, և յերբորդ առավոտը ժամը 9-ին մենք պատրաստ էյինք ճանապարհ ընկնելու: Հավաքատեղում միացավ ամբողջ քարավանը, վոր բաղկացած եր 500 մարդուց կամ մոտ այդքան: Թմբուկ զարկեցին: Մենք շարժվեցինք: Առաջից գնաց թնդա-

նոթը, շրջապատված հետևակ զինվորներով: Նրա յետևից ձգվեցին կառքերը, մի բերդից մյուսը տեղափոխվող զինվորների կանանց ծածկասուլբերը, մեր հետևից ճոնչաց յերկանիվ սալերի գումակը: Յերկու կողմերից վազում էյին ձիերի յերամակներ և յեղների նախիրներ: Նրանց մոտով արշավում էյին ուղեկցորդները՝ յափնջիներով ու ողապարաններով: Այդ բոլորն ինձ սկզբում շատ դուր եր գալիս, բայց շուտով ճանձրացրեց: Թնդանոթը շարժվում եր քայլով, պատրույզը ծխում եր և զինվորները նրանով կայցնում էյին ծխամորձերը: Մեր յերթի դանդաղությունը (առաջին որը մենք միացն 15 վերստանցանք), անտանելի շոգը, պաշարի պակասությունը, անհանգիստ գիշերները, նողայական սալերի անընդհատ ճոնչոցը ինձ համբերությունից հանում էյին: Թաթարները պարծենում են այդ ճոնչոցով, ասելով վոր նրանք գնում գալիս են վորպես ազնիվ մարդիկ, վորոնք թագնվելու կարիք չունեն: Այս անգամ ինձ համար ավելի հաճելի կլիներ ճանապարհորդել վոչ այդքան պատվափոր հասարակության հետ:

Ճանապարհը բավական միատեսակ ե.— հարթավայր. շուրջը բլուրներ: Յերկնքի ծայրում Կովկասի գագաթները, վոր որեցոր ավելի ու ավելի բարձր էյին յերևում: Բերդերը, վորոնք բավաբար են այս յերկրի համար, ունեն խրամատ, վորը մեզանից ամեն մեկը առաջվա ժամանակները թռչելով կանցներ առանց թափառնելու, ժանդոտ թնդանոթներ, վոր չեն թնդացել Գուդովիչի ժամանակներից, փլած պատնեշ, վորի վրա թափառում ե հավերի ու սագերի կայազորը: Բերդերում կան մի քանի խղճուկ հյուղեր, վորտեղ դժվարությամբ կարելի յե ճարել մի տանյակ ձու և մածուն:

Առաջին նշանավոր տեղը՝ Միստեք բերդն ե: Նրան մոտենալիս, մեր քարավանն անցնում եր սքանչելի հովիտով, գերեզմանաթումբերի միջով, վորոնք ծածկված էյին լորենիներով ու չինարներով: Դրանք մի քանի հազար ժանտախտից մեռած մարդկանց գերեզմաններ էյին: Յերևում էյին յերփներանգ ծաղիկներ, վոր բուսել էյին վարակված աճյուններից: Այլ կողմում շողշողում եր ձյունապատ Կովկասը. առաջից բարձրանում եր մի ահագին անտառապատ սար. նրա յետևում եր գտնվում բերդը. նրա շուրջը յերևում էյին ավերված առևի հետքեր, վոր կոչվելիս ե յեղել Տոստրուք և մի ժամանակ գլխավորն ե

յեղել Մեծ Կարարդայում: Անհետացած գյուղի չերբեմնի գոյություն մասին վկայում է թեթս, մենավոր մինարեթը, վորը գեղակազմ բարձրանում է քարակույտերի մ/ջից, ցամաքած հեղեղատի ափին: Ներսի սանդուխքը դեռ չի քանդվել: Յես բարձրացա նրանով հարթակի վրա, վորի վրայից այլևս չի հնչում մուլլայի ձայնը: Այստեղ չես գտա մի քսնի անհայտ անունն եր, վոր աղյուսների վրա խզրզել էլին փառասեր ճանապարհորդները:

Մեր ճանապարհը գեղատեսիլ դարձավ: Լեռները ձգվում էին մեր վերևում: Նրանց զագաթներին սողում էին հազիվ նշմարելի հոտեր, վորոնք միջատների էին նմանում: Մենք նշմարեցինք նաև հովվին, վոր մի գուցե և ուս է՝ մի ժամանակ գերի ընկած և գերության մեջ ձերացած: Մենք ելի գերեզմանաթումբերի, ելի ավերակների հանդիպեցինք: Յերկու-յերեք գերեզմանաքարեր կանգնած էին ճանապարհի յեղրին: Այնտեղ, ըստ չերքեզների սովորության, թաղված են նրանց սպատակները: Գարի վրա փորագրված թաթարական արձանագրությունը, թրի պատկերը, թանգան, մնացել են հափշտակիչ թռռների, վորպես հիշատակ՝ հափշտակիչ նախնու մասին:

Չերքեզները մեզ ատում են: Մենք քշել ենք նրանց լայնարձակ արտատեղերից. նրանց առևններն ավերված են, ամբողջ ցեղեր բնաջինջ յեղած: Նրանք հեռուհեռու ավելի յեն հեռանում դեպի լեռների խորքերը և այնտեղից տարածում իրենց սպատակութունները: Խաղաղ չերքեզների բարեկամութունը անվստահելի չէ. նրանք միշտ պատրաստ են ոգնելու իրենց վայրագ ցեղակիցներին: Նրանց վայրենի սպատակության վորին զգալիորեն ընկել է: Նրանք հազվադեպ են հարձակվում հավասար թվով կողակների վրա, յերբեք չեն հարձակվում հետևազորի վրա և փախչում են, յերբ թնդանոթներ են տեսնում: Սակայն յերբեք առիթ չեն փախցնի հարձակվելու թույլ շոկատի կամ անպաշտպանի վրա: Այս կողմերում շատ լուրեր են պտտում նրանց չարագործութունների մասին: Համարյա թե վոչ մի հնար չլի նրանց զսպելու, մինչև վոր նրանց զինաթափ չանեն, ինչպես զինաթափ արին Ղրիմի թաթարներին, մի բան, վոր չափազանց դժվար է, նրանց մեջ տիրող ժառանգական գժտութունների և արյան վրիժառության պատճառով: Իսչույնն ու թուրը նրանց մարմնի անդամներն են, և մանուկն սկսում է տիրապետել նրանց ավելի առաջ, քան թոթովեր նր-

րանց համար սպանությունը—մարմնի հասարակ մի շարժում է: Գերիներին նրանք պահում են փրկանքի հուսով, բայց սարսափելի անգութ են վարվում հետները, հարկադրում են աշխատել ուժից վեր, կերակրում են հում խմորով, ծեծում են, չերբ խելքներին փչում է, և նրանց մոտ պահակ են դնում իրենց աղաներին, վորոնք, մի խոսքի համար, իրավունք ունեն նրանց կոտորել իրենց մանկական թրերով: Նորբես բռնել էլին մի խաղաղ չերքեզի, վորը կրակել էր մի զինվորի վրա: Նա արգարացել էր նրանով, վոր նրա հրացանը չափազանց յերկար էր լցված մնացել: Ի՞նչ անես այդպիսի ժողովրդի հետ: Սակայն պետք է հուսալ, վոր Սև ծովի արևելյան ափի գրավումը, կըտրելով չերքեզներին թուրքիայի հետ առևտուր անելուց, կհարկադրի նրանց մերձենալ մեզ: Ընդհանրապես ազդեցութունը կարող է նպաստել նրանց սանձահարման. — սամվարը կարևոր նորամուծութուն կլինի: Կա ավելի ուժեղ, ավելի բարոյական, մեր դարի լուսավորությանն ավելի համապատասխան միջոց՝ դա ավետարանի քարոզումն է: Չերքեզները շատ ժամանակ չէ, վոր ընդունել են մահմեդական հավատը: Նրանք հրապուրվել են Ղարմնի առաքյալների գործունյա ֆանատիզմով, վորոնցից աչքի ընկնողն է յեղել Մանսուրը, մի արտակարգ մարդ, վոր յերկար ժամանակ ապստամբեցրել է Կովկասը ռուսական տիրապետության դեմ, վերջում բռնվել է մեր կողմից և մեռել Սուրվեցիի վանքում: Կովկասն սպասում է քրիստոնեական միսսիոներների: Բայց մեր ծուլության համար ավելի հեշտ է կենդանի խոսքի փոխարեն մեռյալ տառեր ձուլել և համր գրքեր ուղարկել զիր չճանաչող մարդկանց:

Մենք հասանք Վլադիկավկազ, նախկին Կափ-Կայա, լեռների նախադռանը: Նա շրջապատված է ռուսական առևներով: Յես այցելեցի նրանցից մեկը և հանդիպեցի թաղման: Խրճիթի մոտ խռնվել էր ժողովուրդը: Բակում կանգնած էր մի սայլ, յերկու յեղ լծած: Մեռյալի ազգականներն ու բարեկամները գալիս էին ամեն կողմից և դառը լացով մտնում էին խրճիթը, բռնունցքներով զարկելով իրենց ճակատներին: Կանայք կանգնած էլին հանդարտ: Մեռյալին դուրս բերին յափնջու վրա,

...Like a warrior taking his rest
With his martial cloak around him.¹⁾

1) <Նա պառկած էր, փաթաթված իր մարտական թիկնոցի մեջ, վորպես հանգստացող զինվոր>:

գրին սայլին: Հյուրերից մեկը վերցրեց հանգուցյալի հը-
րացանը, փչեց վառողարանից վառողն ու գրեց գիակի կողքին:
Յեզնեքը շարժվեցին: Հյուրերը գնացին յետևից: Մարմինը պետք
է թաղվեր լեռներում, աուլից մի յերեսուն վերստ հեռավորու-
թյան վրա: Ափսոս վոր վոչ վոք չկարողացավ բացատրել ինձ
սույն ծեսերը:

Ոսերն ամենաաղքատ ցեղն են Կովկասում ընակվող ժողո-
վուրդներից: Նրանց կանայք հիանալի յեն և, ինչպես ասում
են, շատ բարեհաճ են դեպի ճանապարհորդները: Բերդի դար-
պասի մոտ յես պատահեցի յերկուսին, մի բանտարկյալ ոսի կնոջն,
ու աղջկան: Նրանք ճաշ ելին տանում նրա համար: Նրանք հան-
գիստ ու համարձակ եյին թվում, սակայն, յերբ յես մոտեցա
յերկուսն ել խոնարհեցրին գլուխները և ծածկվեցին իրենց պա-
տառտոված չաղբանքով: Բերդում յես տեսա չերքեղ ամանաթների՝
կայտառ և սիրուն տղաների: Նրանք ամեն ըուպե չարածճիռու-
թյուններ են անում և փախչում են բերդից: [Նրանց պահում
են վողբալի վիճակում: Նրանք ման են գալիս ցնցոտիներում,
կիսամերկ, և գարշելի կեղտոտության մեջ: Վոմանց վրա յես
տեսա փայտե վոտնակոճղեր: Հավանականորեն ազատ արձակ-
ված ամանաթները չեն ափսոսում իրենց Վլադիկավկազում
գտնվելու համար]:

Թնդանութը մեզանից բաժանվեց: Մենք ճանապարհ ընկանք
հետևադորի և կողակների հետ: Կովկասը մեզ ընդունեց իր սըր-
բարանը: Մենք լսեցինք խուլ աղմուկ և տեսանք Թերեքը, վոր
հոսում եր գանազան ուղղություններով: Մենք գնացինք նրա
ձախ ափով: Նրա աղմկալի ալիքները շարժում են շնաբուլների
նձանոց ցածլիկ ոսական ջրադացների անիվները: Վորչափ խո-
բանում եյինք մենք դեպի լեռները, այնքան ավելի նեղ եր
դառնում կիրճը: Սեղմված Թերեքը մոնչալով նետում է իր
պղտոր ալիքները ժայռերի վրայով, վորոնք փակում են նրա ճա-
նապարհը: Կիրճը գալարվում է նրա հոսանքի յերկայնությամբ:
Լեռների քարե ստորոտները հղկված են նրա ալիքներից: Յես
գնում եյի վոտով և ամեն ըուպե կանգ եյի առնում, ապաձ-
բնության մոռյլ սքանչելիքից: Յեղանակը մոռախլապատ եր,
ամպերը ծանր շարժվում եյին սև գազաթների մոտով: Կոմս
9 <ուշկինը> և Շ <երնվայլը>, նաչելով Թերեքին մտաբերում

եյին իմատրան և գերադասությունը տալիս եյին Հյուսիսում
վորոսացող գեթին: Բայց յես վոչ մի բանի հետ համեմատել չեյի
կարողանում իմ առաջ բացված տեսարանը:

Հարս չհասած, յես յետ մնացի պահակախմբից, աչքերս
սևեռած այն վիթխարի ժայռին, վորոնց միջով դարկվում եր
Թերեքը անհեկնելի կատաղությամբ: Հանկարծ դեպի ինձ է վա-
զում մի գրնվոր, հեռվից կոչելով.—Մի կանգնեմ, Ձ (երդ) Բ (տեճը-
նունդուրյուն), կապուսեմ: Այդ նախազգուշացումը անսովոր լինելով,
չափազանց տարորինակ թվաց ինձ: Բանն այն է, վոր ոս ավազակ-
ները, այս նեղ տեղում անվտանգ դալով, Թերեքի այն կողմից
կրակում են ճանապարհորդների վրա: Մեր անցնելու նախընթաց
որը, նրանք այդ ձևով հարձակվել եյին դեներալ Բեկովիչի վրա,
վորը քշել անցել եր նրանց կրակոցների միջով: Ժայռի վրա
ինչ վոր ամրոցի ավերակներ են յերևում.—նրանք շրջածեփված
են խաղաղ ոսերի հյուղերով, վորոնք կարծես ծիծեռնակի բույ-
ներ լինեն:

Լարսում մենք կանգ առանք գիշերելու: Այստեղ մենք
հանդիպեցինք մի Ֆրանսիացի ճանապարհորդի, վորը վախեցրեց
մեզ առաջիկա ճանապարհով: Նա մեզ խորհուրդ եր տալիս թողնել
կառքերը Կորիում և ձիով գնալ: Նրա հետ մենք առաջին անգամ
խմեցինք Կախեթի գինի գարշանոտ սկնտից, հիշելով Իլիականի
խնջույքները.—

(Յեմ այժի սիկեբում զիմին, սիտիաներ մեք)

Այստեղ գտա յես «Կովկասյան գեթու» մի կեղտոտված ար-
տագրությունը, վորը, խոստովանում եմ, վերստին կարգացի
մեծ հաճույքով: Այդ բոլորը թույլ է, դեռահաս, թերատ, բայց
շատ բան կռահված է և արտահայտված է ճիշտ:

Հետևյալ որն առավոտյան մեկնեցինք: Թուրք գերիները
կարգի եյին բերում ճանապարհը: Նրանք գանգատվում եյին
իրենց տրվող կերակուրից: Վոչ մի կերպ չեյին կարողանում
ընտելանալ ուսական սև հացին: Այդ հիշեցրեց ինձ իմ բարե-
կամ Շ-ի խոսքերը, յերբ նա վերադարձել եր Փարիզից.—«Վաս
է, յեղբայր, Փարիզում ապրելը—ուտելու բան չկա. սև հաց չես
ձարի»:

Լարսից յոթ վերստ հեռու գտնվում է Դարիալի պոստը:
Կիրճը նույն անունն է կրում: Ժայռերը յերկու կողմից կանգ-
նած են զուգահեռ պատերի նման: Այստեղ այնքան նեղ է, այն-

3424
47

քան նեղ, գրում է մի ճանապարհորդ, վոր վոչ միայն տեսնում ես, այլ կարծես թե զգում ես անձկությունը:

Յերկնքի մի կտորը ժապավենի նման կապտին է տալիս մեր գլխավերևը: Լեռան բարձունքից մանր ու ցայտող շիթերով թափվող առուները հիշեցնում ելին ինձ Ռեմբրանդի տարրինակ նկարը՝ Գանիմեդի հափշտակումը: Ի դեպ, կիրճն ել լուսավորված է միանգամայն նրա ճաշակով: Տեղ-տեղ թերեքը վողողում է ժայռերի բուն ստորտը, և ճանապարհի վրա, վորպես ամբարտակ, կիտված են քարեր: Պատից վոչ հեռու գետի վրայով խրդախորեն ձգած է մի փոքրիկ կամուրջ: Վրան կանգնում ես, կարծես ջրաղացի վրա յես: Կամուրջը ամբողջութամբ ցնցվում է, իսկ թերեքն աղմկում է, ջրաղացաքարը շարժող անիվներին նման: Դարիալի դիմաց սեպ ժայռի վրա յեբևում են ամրոցի ավերակներ: Ավանդությունն ասում է, վոր այնտեղ թագնված է յեղել ինչ վոր Դարիա թագուհի, վորը տվել է իր անունը կիրճին.—հեքիաթ է: Դարիալ հին պարսից լեզվով նշանակում է դարպաս: Պլինիոսի վկայությամբ, Կովկասի դուռն, վոր սխալբար Կասպից է կոչվել, այստեղ է յեղել: Կիրճը փակված է յեղել փայտե յերկաթապատ իսկական դարպասով: Նրա տակից, գրում է Պլինիոսը, հոսում է Դիրիոգորիս գետը: Այստեղ ել կառուցված է յեղել ամրոցը՝ վայրենի ցեղերի հարձակումներին դիմադրելու համար: Տեսեք կոմս Ի. Պոտոցկու ճանապարհորդությունը, վորի գլխական հետախուզումները նույնքան հետաքրքրական են, վորքան և իսպանական ումանները:

Դարիալից մենք ճանապարհվեցինք դեպի Կաղբեկ: Մենք տեսանք Տրոիցկի դառպասը (մի կամար, վոր գոյացել է ժայռի մեջ վառողի պայթյունից)—նրա տակով մի ժամանակ անցնում էր ճանապարհը, իսկ այժմ հոսում է իր հունը հաճախ փոխող թերեքը:

Կաղբեկ գյուղից վոչ հեռու մենք անցանք կասաղի հեղեղասը, մի ձորակ, վորը մեծ անձրևների ժամանակ կատաղի գետ է դառնում: Այդ ժամանակ նա բոլորովին ցամաքած էր և մեծահոչակ էր միայն իր անունով: Կաղբեկ գյուղը գտնվում է Կաղբեկ լեռան ստորտում ու պատկանում է իշխան Կաղբեկին: Իշխանը մոտ քառասուն հինգ տարեկան մի տղամարդ է, հասակով պրեորբաթենակի Փլիզելմանից ավելի բարձր: Մենք նրան

գտանք դուքանում (այդպես են կոչվում վրացական ճաշկերպակները, վորոնք շատ ավելի աղքատ են և վոչ ավելի մաքուր, քան ռուսականները):

Դռան մոտ ընկած էր մի հաստափոր տկճոր (յեզան տիկ), իր չորս վոտները չուած: Հսկան նրանից գինի էր ծծում և մի քանի հարց տվեց ինձ, վորոնց յես պատասխանեցի նրա կոչումին ու հասակին վայել հարգանքով: Մենք բաժանվեցինք վորպես լավ բարեկամներ:

Շուտ են բթանում տպավորությունները: Հաղիվ անցավ մի ուր և արդեն թերեքի մոնչոցն ու նրա այլանդակ ջրվեժները, ժայռերն ու անդունդներն այլևս չեյին գրավում իմ ուշադրությունը: Ինձ սկսեց տիրել բացառապես թիֆլիս հասնելու անհամբերությունը: Յես նույնքան անտարբեր եյի անցնում Կաղբեկի մոտով, վորպես յերբեմն լողում էյի Չատըրդաղի մոտով: Ճշմարիտ է և այն, վոր անձրևային ու մառախլապատ յեղանակը խանգարում էր ինձ տեսնելու նրա ձյունե շեղջը, վորն, ըստ բանաստեղծի արտահայտության, հեմարան է յեղկնախամարի:

Սպասում ելին պտրսից արքայազնին: Կաղբեկից վորոշ տարածության վրա հանդիպեցին մեզ մի քանի կառքեր և դժվարացրին նեղ ճանապարհը: Մինչև կառքերը իրար մոտով կանցնեյին, շահակախմբի սպան հայտնեց մեզ, վոր նա ուղեկցում է պարսից պալատական բանաստեղծին, և իմ ցանկությամբ ներկայացրեց ինձ Փաղիլ-Սանին: Յես թարգմանի ոգնությամբ, դիմեցի նրան արևելյան վերամբարձ վողջունի խոսքով, բայց վորքան ամաչեցի, յերբ Փաղիլ-Սանը իմ անտեղի խեղկատակությանը պատասխանեց կարգին մարդուն հատուկ պարզ, խելացի քաղաքավարությամբ: «Նա հույս ուներ ինձ տեսնելու Պետերբուրգում: Նա ցավում էր, վոր մեր ծանոթությունը լինելու յե վոչ յերկարատև և այլն»: Ամոթով յես ստիպված եյի թողնել իմ փքված—կատակային տոնը և անցնել սովորական յեվրոպական ֆրազներին: Ահա մի դաս մեր ռուսական ծաղրասիրության համար: Այսուհետև յես չեմ դատի մարդու մասին նրա վոչխարի վափախով 1) և ներկած յեղունգներով:

Կորի պոստը գտնվում է Կրեստովայա լեռան հենց ստորտում, վորի վրայով մենք պիտի անցնեյինք: Մենք այստեղ կանգ առանք գիշերելու համար և սկսեցինք մտածել, թե ինչ-

1) Այդպես են կոչվում պարսկական դռակները:

պէս կատարենք այդ սոսկալի սխրագործութիւնը. — արդո՞ք թողնելով կառքերը, կողակների ձիերը նստենք, թե ուղարկենք ոսերի յեզներին յետեից: Համենայն դեպս յես մեր ամբողջ քարավանի կողմից պաշտոնական խնդիրք գրեցի Գ. Զ***-ին <Չիլ-յայելին>, վորն այս կողմերի պետն է, և մենք պառկեցինք քնելու սպասելով սալներին:

Մյուս որը ժամը մոտ 12-ին մենք լսեցինք աղմուկ, աղաղակներ, և տեսանք մի արտասովոր տեսարան. — 18 դուլդ լղար. փոքրասակ յեզներ, մի խումբ կիսամերկ ոսերի հարվածների տակ, հաղիվ հազ քաշում էյին իմ բարեկամ Ուի թեթև վիեննական կառքը: Այդ տեսարանն իսկույն ցրեց իմ բոլոր տարակուսանքները: Յես վճռեցի իմ ծանր պետերբուրգյան կառքը յետ ուղարկել Վլադիկավազ և ձիով գնալ Թիֆլիս: Կոմս Պ <ուշկին> չեր ուզում հետևել իմ որինակին: Նա գերադասեց յեզներին մի ամբողջ նախիր լծել իր բրիչկային (կիսակառքը), վոր բեռնված էր ամին տեսակի պաշարներով և հանդիսալոր կերպով անցնել ձյունապատ լեռնաշղթան: Մենք բաժանվեցինք և յես գնացի գնդապետ Ու <արչովի> հետ, վորը հետախուզում էր այստեղի ճանապարհները:

Ճանապարհը գնում էր փլվածքի վրայով, վոր տեղի յեր ունեցել 1827 թվի հունիսի վերջին: Այդպիսի դեպքեր պատահում են սովորաբար յուրաքանչյուր յոթ տարին մեկ: Քարի մի ահագին գուղձ վայր գլորվելով, լցրել էր կերճը մի ամբողջ վերստ տարածութեամբ և կտրել էր Թերեքը: Ներքևը կանգնած պահակները լսել էյին սոսկալի դրդոյուն և տեսել էյին, վոր գետն արագորեն բարակել է և մի քառորդ ժամում բոլորովին հանդարտվել է ու սպառվել: Թերեքը դուրս էր յեկել փլվածքի միջով վոչ առաջ, քան յերկու ժամից հետո: Այդ պատճառով ել նա այդքան ահուկ յե յեղել:

Մենք դիք բարձրանում էյինք ավելի ու ավելի վեր: Մեր ձիերը խրվում էյին փխրուն ձյունի մեջ, վորի տակ աղմկում էյին վտակները: Յես զարմանքով էյի նայում ճանապարհին և չեցի ըմբռնում անիվներով գնալու հնարավորութիւնը:

Այդ ժամանակ յես լսեցի խուլ վորոտ: «Դա փլվածք է», — ասաց ինձ պ. Ու <արչովի>: Յես յետ նայեցի և տեսա այն կողմում մի ձյունակույս, վորը պոկվելով դանդաղորեն իջնում էր զառիվայրից: Փոքր փլվածքները այստեղ հազվադեպ չեն: Անցյալ տարի մի ոռու սայլապան անցնելիս է յեղել Կրեստովայա

լեռնով: Փլվածքը պոկվել է. սոսկալի ճնագունդը ընկել է նրա սայլի վրա, կլանել է սայլը. ձին ու գեղջուկին, գլորվել է ճանապարհի մյուս կողմը և իր ավարի հետ միասին թավալվել է դեպի անդունդը: Մենք հասանք սարի գագաթին: Այստեղ դրված է գրանիտե խաչ, մի հին հուշարձան, վոր վերանորոգել է Յերմոլով:

Այստեղ ճանապարհորդները սովորաբար իջնում են կառքերից և գնում են վոտով: Նորերս այստեղից անցել է մի ինչ վոր ոտարերկրացի հյուպատոս. — նա այնքան թուլ է յեղել, վոր պատվիրել է իր աչքերը կապել, նրան տարել են թևից բռնած, և յերբ հանել են նրա աչքի կապոցը, այն ժամանակ նա ծունկ է չոքել, զոհութիւն է հայտնել աստուծուն և այլն, վոր շատ զարմացրել է ուղեկցողներին:

Վայրկենական անցումը ահավոր Կովկասից դեպի գեղատեսիլ Վրաստանը հիանալի չեր: Հարավի ողջ հանկարծ սկսում է մեղմորեն փչել ճանապարհորդի վրա: Գուտ սարի բարձունքից քացվում է Կայառուրի հովիտը իր մարդաբնակ ժայռերով, իր այգիներով, իր հստակ Արագվայով, վոր վոլորվում է, վորպէս արծաթե ժապավեն, — և այս բոլորը փոքրացրած ձևով, յերեք վերստանոց անդունդի հատակում, վորի յեզրով անցնում է վտանգավոր ճանապարհը:

Մենք իջնում էյինք դեպի հովիտը: Նորալուսինը յերևաց պարզ յերկնքում: Յերեկոյան ողջ մեղմ էր և տաք: Յես գիշերեցի Արագվայի ափին, Գ. Զ <իլայելի> տանը: Մյուս որը յես հրաժեշտ տվի սիրալի տանտիրոջ ու շարունակեցի ճանապարհը:

Այստեղ սկսվում է Վրաստանը: Զվարթ Արագվայով վորոգ վող պաժառ հովիտները փոխարինեցին մռայլ կիրճերին և ահեղ Թերեքին: Մերկ քարափների փոխարեն յես տեսա իմ շուրջը կանաչ լեռներ և պտղատու ծառեր: Զրանքները ապացուցում էյին կրթվածութեան առկայութիւնը: Նրանցից մեկն ինձ զարմացրեց տեսողութեան պատրանքի կատարելութեամբ, — ջուրը, կարծես հոսում է սարի վրայով վարից դեպի վեր:

Փասանաուրում յես կանգնեցի ձիերը փոխելու համար: Այստեղ յես հանդիպեցի մի ոռու սպայի, վորն ուղեկցում էր պարսից արքայազնին: Շուտով յես լսեցի դանդաղների ձայն, և մեկը մյուսին կապած և ասիական ձևով բեռնված, զաթարների (Չորինների) մի ամբողջ շարան ձգվեց ճանապարհի վրա: Յես

գնացի վոտով, չսպասելով ձիերին: Անանուրից կես վերստ հե-
ռու, ճանապարհի պտույտում հանդիպեցի Սողոմոն-Միրզային: Նրա կառքերը կանգնած էին: Ինքը դուրս նայեց իր կառքից
և գլխով արավ ինձ: Մեր հանդիպումից մի քանի ժամ հետո,
արքայազնի վրա հարձակվել էին լեռնցիները: Լսելով գնդակ-
ների սուրուցը, Սողոմոնը դուրս եր ցատկել իր կառքից, նստել
եր ձին ու փախել: Նրա հետ յեղած ուսաները դարմացիլ են-
նրա համարձակութեան վրա: Բանն այն է, վոր կառքին անսովոր
յերիտասարդ ասիացին համարել է կառքը ավելի շուտ ծուղակ-
քան թե ապաստարան:

Յես հասա Անանուր, առանց հոգնածութուն գգալու: Իմ
ձիերը չեյին յեկել: Ինձ ասացին, վոր մինչև Դուշեթ քաղաքը
մնացել է վոչ ավել, քան տասը վերստ, և յես դարձյալ գնացի
վոտով: Բայց չես չգիտեյի, վոր ճանապարհը սարն ի վեր է
գնում: Այդ տասը վերստը արժեյին ամբողջ քսան վերստ:

Վրա հասավ յերեկոն. յես առաջ էյի գնում, բարձրանա-
լով ավելի ու ավելի վեր, ճանապարհից մոլորվել անկարելի յեր,
բայց տեղ-տեղ աղբյուրներից գոյացած կավոտ ցիխը հասնում
եր մինչև ծնկներս: Յես բուրբուրին հոգնեցի: Մութն ավելացավ:
Յես լսում էյի շների վոռնոց ու հաշոց, և ուրախանում էյի,
յերևակայելով, վոր քաղաքը հեռու չէ: Բայց սխալվում էյի.—
հաջում էյին վրացի հովիվների շները, իսկ վոռնում էյին չախ-
կալները, վոր այնտեղ սովորական են: Յես անիծում էյի իմ
անհամբերութունը, բայց ել ճար չկար: Վերջապես տեսա յես
լույսեր և կես գիշերին — տ արդեն կանգնած էյի ծառերի
սովերով պատած տների մոտ: Ուշին պատահած մարդը հանձն
առավ ուղեկցելու ինձ քաղաքապետի մոտ և զրա համար
ինձնից պահանջեց մեկ աբասի:

Իմ յերևալը քաղաքապետի մոտ, վորը մի վրացի հին սպա-
յեր, մեծ ազդեցութուն գործեց: Յես պահանջում էյի առաջինը
— սենյակ, վորտեղ կարողանայի հանգիստ, յերկրորդը՝ մի բա-
ժակ գինի, յերրորդը՝ մի արասի իմ ուղեկցողի համար: Քաղա-
քապետը չգիտեր, ինչպես ինձ ընդունի, և նայում եր ինձ վրա
տարակուսանքով: Տեսնելով, վոր նա չի շտապում կատարելու
իմ խնդրքները, յես սկսեցի նրա մոտ հանվել, ներողութուն
խնդրելով de la liberte' grande ¹⁾:

1) <այդպիսի մեծ ազատութեան համար>

Բարեբախտաբար, յես գտա զրպանումս իմ ճանապարհոր-
դական վկայականը, վորն ապացուցում եր, վոր յես խաղաղ
ճանապարհորդ եմ, և վոչ թե Ռինալդո Ռինալդինի: Որհնյալ
հրովարտակն ունեցավ անմիջապես իր ազդեցութունը: Ինձ սեն-
յակ հատկացվեց, մի բաժակ գինի բերվեց, և արասին տրվեց
իմ ուղեկցողին, հայրական հանդիմանութեամբ, հանդերձ նրա
վրացական հյուրասիրութունը վերավորող շահասիրութեան հա-
մար: Յես նետվեցի բազմոցի վրա, հուսալով իմ սխրագործու-
թյունից հետո քնել դուրս գնական քնով.— բայց չեղավ այդ
լուերը, վորոնք չախկալներից շատ ավելի վտանգավոր են, հար-
ձակվեցին վրաս և ամբողջ գիշերն ինձ հանգիստ չտվին: Առա-
վոյան յեկավ մոտս իմ ծառան և հայտնեց, վոր կոմս Պ <ուշ-
կինը> բարեհաջող կերպով լեզներով անցել է ձյունապատ սա-
րերը և ժամանիլ է Դուշեթ: Պետք եր շտապել: Կոմս Պ <ուշկինը>
և Շ <երնվալը> աչքեկցին ինձ և առաջարկեցին դարձյալ միա-
սին ճանապարհ ընկնել: Յես թողի Դուշեթն այն հաճելի մտքով,
վոր գիշերելու չեմ թիֆլիսում:

Ճանապարհը նույնչափ հաճելի չեր և գեղատեսիլ, թեև հազ-
վագեպ էյինք մենք տեսում ազգաբնակչության հետքեր: Գար-
ցիսկալայից մի քանի վերստ այն կողմը մենք անցանք Քուռը,
հոովմեական արշավանքների ժամանակներից մնացած հնադար-
յան կամուրջով և խոշոր վարդով, իսկ յերբեմն ել չափ գցելով
ձիերը քշեցինք դեպի Թիֆլիս, ուր և հասանք աննկատելի կեր-
պով յերեկոյան ժամի մոտ 11-ին:

Թիֆլիս: Ժողովրդական բաղանիք: Անքիթ Հասանը: Վրացական բարձրը: Յերգեր: Կախիթի դինին: Ծոգերի պատճառը: Թանգություն: Բաղաքի նկարագրությունը: Թիֆլիսից մեկնելը: Վրացական գիշերը: Հայաստանի տեսքը: Կրկնակի չվերթ: Հայկական գյուղ՝ Գյաուլյաու: Գրիբոյեդովը: Բզովգար Հանքայլն աղբյուրը: Մըրիկ լեռներում: Գիշերում Գուժիում: Արարատ: Սանձան: Թուրքական հյուրասիրություն: Կարս: Հայ ընտանիք: Կարսից մեկնելը: Կոմս Պասկևիչի ճամբարը:

Յես իջա պանդոկում, մյուս ուրը գնացի Թիֆլիսի հըռ-չակավոր բաղանիքը: Բաղաքն ինձ մարդաշատ թվաց: Ասիական շինություններն ու բազարը հիշեցնում էյին ինձ Գիշիններ: Նեղ ու ծուռ փողոցներով վազում էյին քթոցներով բեռնված եշեր, յեզներով լծված սայլերը բռնել էյին ճանապարհը: Հայեր, վրացիներ, չերքեզներ, պարսիկներ խռովել էյին անկանոն հրապարակի վրա: Նրանց միջև շրջագայում էյին յերիտասարդ ոռու աստիճանավորներ Ղարաբաղի հովատակներ հեծած: Բաղանիքի մուտքի մոտ նստած էր բաղնիք պահողը՝ մի ծեր պարսիկ: Նա բաց արեց իմ առաջ դուռը, յես ներս մտա մի լայնարձակ սենյակ և ի՞նչ տեսա: Հիսունից ավելի կին, ջահել և պառավ, կիսահագնված կամ բոլորովին չհագնված, նստած ու կանգնած հանվում էյին, հագնվում էյին պատերի մոտ դրված նստարանների վրա: Յես կանգ առա: Գնանք, դնանք, ասաց ինձ տերը, այտոր չերեքշարթի յես.— կանանց որն է: Վոչինչ, հոգ չե: Ի հարկե հոգ չե, պատասխանեցի յես նրան, ընդհակառակը: Տղամարդկանց յերևալը վոչ մի տպավորություն չգործեց: Նըրանք շարունակում էյին ծիծաղել և իրար հետ խոսել: Վոչ

մեկը չշտապեց ծածկվել իր չաղրայով, վոչ մեկը չդադարեց հանվելուց: Կարծես թե յես անըհույթ էյի. շատերը նրանցից իսկապես չքնաղ էյին և արդարացնում էյին թ. Մուրի յերևակայությունը՝

a lovely Georgian maid,
With all the bloom, the freshened glow
of her own country maiden's looks.
When warm they rise from Teflis brooks:
Lalla Rookh 1)

բայց և յես չգիտեմ ավելի դարշելի բան, քան վրացի պառավները.— դրանք վնուկներ են:

Պարսիկը ներս տարավ ինձ բաղանիքը.— տաք յերկաթածծմբային աղբյուրը թափվում էր ժալոի մեջ փորված խոր ավազանի մեջ: Կյանքումս, վոչ Ռուսաստանում, վոչ էլ Թուրքիայում չեմ հանդիպել յես մի այլ ավելի շքեղ բանի, քան Թիֆլիսի բաղանիքները: Նկարագրեմ դրանց ավելի մանրամասնորեն:

Տերը թողեց ինձ թյուրք բաղնիսպանի խնամքին: Յես պետք է խոստովանեմ, վոր նա անքիթ էր.— դա չեր խանգարում նրան իր գործին վարպետ լինելու: Հասանը (այդպես էր կոչվում անքիթ թյուրքը) սկսեց նրանից, վոր պառկեցրեց ինձ տաք քարե հատակի վրա, և ապա սկսեց տրորել մարմինս, ձգել հոգերս, ամուր խիել ինձ բռունցքներով: Յես չեյի զգում նվազագույն ցավ անգամ, այլ դարմանալի թեթևություն: (Ասիական բաղնիսպանները (քիսաչինները) յերբեմն վոզեորվում են, ցատկում են ձեր ուսերին, սահում են վոտներով ձեր ազդերի վրայով և մեջքիդ վրա պղզած պարում են, e sempre bene) 2): Մրանից հետո նա ինձ յերկար տրորում էր բրդյա թաթմանով (քիսաչով) և ուժգնությամբ տաք ջուրը վրաս տալով, սկսեց լըվանալ սապոնած քաթանի փամփուռտով: Մի անբացատրելի զգացում է.— ձեր վրա տաք սապոնը թափվում է, վորպես ող: N. B.— բրդե թաթմանն ու քաթանի փամփուռտն անպատճառ պետք է ընդունվեն ոռուսական բաղանիքում.— գիտակները շնորհակալ կլինեն այդպիսի նորմուծության համար:

1) <Մի չքնաղ վրացուհի կույս, այտերի այնպիսի գույներով ու զով ապով, վորպիսին լինում է նրա յերկրի կույսերի մոտ, յերբ նրանք ընկացած դուրս են գալիս Թիֆլիսի ջերմուկներից: Լալլա-Ռուկ>:
2) <և մըշտ լավ>:

Փամփուշտից հետո Հասանը թուլլատրեց ինձ ավազանը մտնել, դորանով ել վերջացավ արարողութիւնը:

Թիֆլիսում յես հուլիս ունեյի գտնել Ռ <անկովսկին>, բայց իմանալով, վոր նրա գունդն արդեն յելել ե արշավանքի, յես վճռեցի կոմս Պասկևիչից թուլլատրու խնդրել՝ բանակը գնալու:

Թիֆլիսում մնացի յես մոտ յերկու շաբաթ և ծանոթացա այնտեղի հասարակության հետ: Ս <անկովսկին> Թիֆլիսի Տեղեկագրի հրատարակիչը, ինձ շատ հետաքրքրական բաներ պատմեց այս յերկրի մասին, ի <շխան> Յիցիանովի մասին, Ա. Պ. Յերմոլովի մասին և այլն. Ս <անկովսկին> սիրում ե Վրաստանը և նրա համար փայլուն ապագա յե նախատեսում:

Վրաստանը ապավինեց Ռուսաստանի հովանավորութիւնը 1783 թ., բայց այդ չխանգարեց հռչակավոր Աղա-Մոհամեդին վերցնել ու ավերել Թիֆլիսը և 20000 զերի տանել (1795): Վրաստանը անցավ Ալեքսանդր կայսրի գալիսոնի տակ 1802-ին Վրացիները ռազմասեր ժողովուրդ են: Նրանք ապացուցեցին իրենց քաջութիւնը մեր զրոշակների տակ: Նրանց մտավոր ընդունակութիւնները սպասում են մեծ կրթվածության: Նրանք առհասարակ ուրախ և սրտաբաց բնավորութիւն ունեն: Տոներին տղամարդիկ խմում են և զբոսնում փողոցներում: Սևաչյա տղաները յերգում են, թռչկոտում, զլխկոնձի յեն տալիս: Կանաչք լեզգիներ կան յեն պարում:

Վրացական յերգերի յեղանակը դուրեկան ե: Ինձ թարգմանեցին նրանցից սեկը բառ առ բառ: Նա կարծեմ, հորինված ե նորագույն ժամանակներս: Նրա մեջ ինչ վոր արեւելյան անհեթեթութիւն կա, վորն ունի իր բանաստեղծական արժանիքը:

Ահա նա. —

Հողի, վոր նոր ես ծնվել զբախտում, հողի, վոր ստեղծված ես իմ յերջանկության համար: Քեզանից եմ, ով անմահ, սպասում յես կյանք: Քեզանից, ով գարուն ծաղկափթիթ, քեզանից, ով լուսնյակ յերկշաբաթյա, քեզանից, իմ պահապան հրեշտակ, քեզանից եմ սպասում յես կյանք:

Դու փայլում ես դեմքով և ուրախացում ես ժպտով: Ձեմ ուղում առ խարհին տիրապետել. ուղում եմ քո հայացք:

Քեզանից եմ սպասում յես կյանք:

Սարի վարդ, ցողով թարմացած, բնության ընտրյալ սիրելի,

Մեղմ, թաքնված գանձ, քեզանից եմ սպասում յես կյանք:

Վրացիք մեզ նման չեն խմում և զարմանալիորեն դիմացկուն են: Նրանց գինիները չեն դիմանում արտահանման և շուտ փչանում են, իսկ տեղում նրանք հիանալի յեն: Կախեթի և Ղարաբաղի գինիները արժեն մի քանի բուրգոնյան գինիների: Գինին պահում են մառաններում, հողում թաղված անագին կարասներում: Իրանք բացում են հանդիսավոր ծեսերով: Նորերս մի ուս դրագուն, գաղտնի բաց անելով մի սյդտեսակ կարաս, ընկնում ե մեջն ու խեղդվում ե Կախեթի գինու մեջ, ինչպես դժբախտ Կլարենսը մալազայի տակառում:

Թիֆլիսը գտնվում ե Գուռի ավերին, քարքարոտ լեռներով շրջապատված հովտում: Սրանք պաշտպանում են նրան բոլոր կողմերից քամիներից և, շիկանալով արևից, վոչ թե տաքացնում, այլ չեռայնում են անշարժ ողբ: Ահա Թիֆլիսում տիրող անտանիլի շոգերի պատճառը, չնայած, վոր քաղաքը միայն լայնութիւն 41 աստիճանի վրա յե: Հենց նրա անունը (Տրիլիս-քաղաք) նշանակում ե տաք քաղաք:

Քաղաքի մեծ մասը շինված ե ասիական ձևով. — տները ցածր են, կտուրները տափակ: Հյուսիսային մասում բարձրանում են յեվրոպական ճարտարապետության տներ, և նրանց մոտ սկսում են գոյանալ կանոնավոր հրապարակներ: Շուկան բաժանվում ե մի քանի շարքերի: Խանութները լի չեն թուրքական և պարսկական ապրանքներով, բավականին եժան են, յեթե նկատի առնենք ընդհանուր թանգութիւնը: Թիֆլիսի վենքը թանգ ե գնահատվում վոյջ Արևելքում: Կոմս Ս <ամոյլով> ը և Վ., վորոնք այստեղ դուրսագնի հռչակ են ստացել, սովորաբար փորձել են իրենց նոր թրերը մի հարվածով բաժանելով վոչխարը յերկու մասի կամ կտրելով յեզան գլուխը:

Թիֆլիսում ազգաբնակչության մեծ մասը կաղմում են հայերը — 1825 թվին նրանք այստեղ մինչև 2500 ընտանիք են յեղել: Այժմյան պատերազմների ժամանակ նրանց թիվը ավելի մեծացել ե: Վրացի ընտանիքներ հաշվում են մոտ 1500: Ռուսներն իրենց այստեղի բնակիչ չեն համարում: Զինվորականներն ապրում են Վրաստանում, կատարելով իրանց պարտքը, վորովհետև նրանց այդպես ե հրամայված: Յերիտասարդ տիտուլյար խորհրդականները զալիս են այստեղ ասեսորի աստիճանի համար, վոր այնքան փափագելի յե: Թե մեկը և թե մյուսները Վրաստանի վրա նայում են, վորպես աքսորավալը յորա:

Թիֆլիսի կլիման, ասում են, անառողջ է: Այստեղի տեղերը ասարսափելի չեն. այն բուժում են անդիկով, վորի գործածությունն անփնաս է շոգերի պատճառով: Բժիշկները նրանով կերակրում են իրենց հիվանդներին առանց վորեն խղճի: Գեներալ Ս <իպյագինը>, ասում են, մեռել է նրանից, վոր նրա տնային բժիշկը, վորը յեկել էր նրա հետ Պետերբուրգից, վախեցել էր տեղական բժիշկների առաջարկած գեղաքանակից և չէր տվել այն հիվանդին: Այստեղի ջերմերը նման են 'Լրիմի և Մուրա-վիայի ջերմերին և միատեսակ են բուժվում:

Բնակիչները իմում են Գուռի պղտոր, բայց դուրեկան ջուրը: Բոլոր աղբյուրների և ջրհորների ջուրը ուժգին ձուռմբի համ ունի: Թեև այստեղ գինին այնչափ ընդհանուր գործածության մեջ է, վոր ջրի պակասը նկատելի չէր լինի:

Թիֆլիսում ինձ զարմացրեց փողի եժանությունը: Յերկու փողոց միայն անցնելով կառքով և բաց թողնելով նրան կես ժամից հետո, յես պետք է վճարելի չեղու ուրբի արծաթով: Յես առաջ կարծում էյի, թե նա ուղում էր ոգովել նորեկի անգիտությունից, բայց ինձ ասացին, վոր գինը ճիշտ այդքան է: Մյուս բոլոր բաները թանգ են նույն համեմատությամբ:

Մենք գնացինք գերմանական գաղութը և այնտեղ ճաշեցինք: Խմեցինք այնտեղ պատրաստվող գարեջուր, վոր շատ անդուրեկան համ ունի և վճարեցինք շատ թանգ շատ վատ ճաշի համար: Իմ պանդոկում ինձ նույնպես կերակրում էյին թանգ և վատ: Գեներալ Ս <տրեկալով> ը, վոր հայտնի գաստրոնոմ է, մի անգամ ինձ հրավիրեց ճաշի. դժբախտաբար նրա մոտ կերակուրները մատուցում էյին ըստ աստիճանների, իսկ սեղանի շուրջը նստել էյին անզլիսական սպաներ, գեներալների ուսուցիչներով: Սպասավորները մատուցելիս այնպիսի ջանասիրությամբ ինձ բաց էյին թողնում, վոր յես սեղանից վեր կացա քաղցած: Սատանան տանի Թիֆլիսի գաստրոնոմին:

Յես անհամբերությամբ սպասում էյի, վոր վիճակս վորոշվի: Վերջապես Ռ <պիսկոնց> նամակ ստացա: Նա ինձ գրում էր, վոր յես շտապեմ դեպի կարս, վորովհետև մի քանի օրից դորքը պիտի առաջ շարժվեր: Յես հենց հետեյալ օրը ճանապարհ ընկա:

Յես գնում էյի ձիով, փոխելով ձիերը կողակների պոստերում: Շուրջս գեախնը խանձված էր տոթից: Վրացական գյու-

ղերը հեռվից ինձ գեղեցիկ այգիներ էյին թվում, իսկ մոտենալով նրանց, յես տեսնում էյի մի քանի աղքատ խրճիթներ ծածկված փողոց բարդների հովանու տակ: Արևը մայր մտավ, բայց ոչը դեռ խեղդող էր.—

Գիեերներ տը,
Ասդեր տար...

Հուսինը փայլում էր. ամեն ինչ խաղաղ էր: Միմիայն ձիուս դոփյունն էր լավում գիշերային լուսթյան մեջ: Յես յերկար գնում էյի, չանդիպելով ընակության նշույլների: Վերջապես տեսա առանձնացած մի խրճիթ: Սկսեցի բաղխել դուռը: Գուրս յեկավ տերը: Յես ջուր խնդրեցի, նախ ուսերեն, ապա թուրքերեն: Նա ինձ չհասկացավ: Զարմանալի անհոգություն: Թիֆլիսից յերեսուս վերստի վրա, Պարսկաստանի և Թուրքիայի ճանապարհին, նա վոչ մի խոսք չգիտեր վոչ ուսերեն, վոչ էլ թուրքերեն:

Գիշերն անցկացնելով կողակների պոստում, յես լուսաբացին շարունակեցի ճանապարհս: Ծանապարհս անցնում էր սարերով և անտառով: Յես հանդիպեցի ճանապարհորդ թյուրքերի. նրանց մեջ կային մի քանի կանաչք: Նրանք նստած էյին ձիերի վրա, փաթաթված չաղբայով. միայն յերևում էյին նրանց աչքերն ու կրունկները:

Յես սկսեցի բարձրանալ Բզովդալը, այն սարը, վորը բաժանում է Վրաստանը հին Հայաստանից: Ծառերով հովանավորված լայն ճանապարհը վորոքապտույտ անցնում է սարի մոտով: Բզովդալի գագաթին յես անցա մի փոքր կիրճով, վորը, կարծեմ, Գայլի դուռ է կոչվում և արդեն գտնվում էյի Վրաստանի ընական սահմանի մոտ: Իմ առաջ բացվեցին նոր սարեր, նոր հորիզոն, վոտներիս տակ փռված էյին բուսավետ, կանաչ արտեր: Յես մի անգամ էլ նայեցի արևից խանձված Վրաստանի վրա և սկսեցի վայր իջնել սարի թեթև զառիվայր լանջով դեպի Հայաստանի թարմ դաշտավայրերը: Աննկարագրելի հաճույքով յես նկատեցի, վոր տոթը հանկարծ մեղմացավ. կլիման արդեն ուրիշ էր:

Ծառաս բեռնակիր ձիերի հետ 'Լինձնից յես մնաց: Յես գրնում էյի մենակ ծաղկափթիթ անապատով, վոր հեռվից շրջապատված էր սարերով: Յրվածությանս պատճառով յես այն պոստի մոտով անցա, ուր պետք է ձիերը փոխելի: Անցավ

ավելի քան վեց ժամ և յես սկսեցի զարձանալ, թե ինչու յերկարեց ճանապարհը: Յես տեսա մի կողմում քարակույտեր, վորոնք նման էին հյուղերի և գնացի նրանց մոտ: Պարզվեց, վոր իսկապես յես յեկել էյի մի հայկական գյուղ:

Մի քանի կիւն, խայտաբղետ ցնցոտիներ հազներին նստած էյին գետնափոր խրճիթի տափակ կտրին: Յես մի կերպ բացատրվեցի: Նրանցից մեկն իջավ խրճիթը և բերեց ինձ համար պանիր ու կաթ: Մի քանի բոպե հանգստանալով, յես առաջ գնացի և դիմացս, գետի բարձր ափին տեսա Գյոռոգյառ բերդը: Յերեք վտակ աղմուկով ու փրփրած վայր էյին թափվում բարձր ափից: Յես անցա գետը: Յերկու չեզ, սալին լծած բարձրանում էյին դաւթափ ճանապարհով: Մի քանի վրացի ուղեկցում էյին սայլը: Վորտեղից եք զալիս դուք, հարցրի յես նըրանց.— Թեհրանից:— Ի՞նչ եք տանում:— Գրիբոյեդին: Դա սպանված Գրիբոյեդովի մարմինն էր, վոր փոխադրում էյին Թիֆլիս:

Յես չեյի կարծում, թե յերբևիցե կհանդիպեմ մեր Գրիբոյեդովին: Յես բաժանվեցի նրանից անցյալ տարի, Պետերբուրգում, նրա Պարսկաստան գնալուց առաջ: Նա տխուր էր և տարորինակ նախազգացումներ ուներ: Յես սկսեցի նրան հանգըստացնել. նա ինձ ասաց.— Vous ne connaissez pas ces gens là vous verrez, qu'il faudra jouer des couteaux ¹⁾: Նա կարծում էր, թե արյունահեղության պատճառը կլինի շահի մահը և նրա յոթանասուն վորդիների միջև ծագած յերկպառակությունը: Սակայն զառամած շահը դեռ կենդանի յե, իսկ Գրիբոյեդովի մարգարեական խոսքերը իրականացան: Նա ընկավ պարսիկների դաշույններից, վորպես տգիտության և նենգության դոհ: Նրա այլանդակված դիակը, վոր յերեք որ Թեհրանի ամբոխի խաղալիքն է յեղել, կարելի յեր յեղել ճանաչել միայն ձեռքից, վորը մի ժամանակ ծակված է յեղել ատրճանակի գնդակով:

Յես Գրիբոյեդովի հետ ծանոթացա 1817 թվին: Նրա մեղանխուրիկ բնավորությունը, նրա զայրացած խելքը, նրա բարեհոգությունը, բոլոր նրա թուլություններն ու արատները, վորոնք մարդկության անխուսափելի ուղեկիցներն են,— ամեն ինչ նրա մեջ արտասովոր գրավչություն ուներ: Ի ծնե ունենալով փառասիրություն, վոր համապատասխանում էր իր ձիրքերին,

1) <Ինք դեռ չգիտեք այդ մարդկանց.— դուք կտեսնեք, վոր բանը կհասնի դանակներին>:

Նա յերկար ժամանակ մնացել էր մանր կարիքների և անհայտության ցանցերով պատած: Պետական մարդու ընդունակությունները մնացել էյին առանց գործադրության: Բանաստեղծական տաղանդը ճանաչված չէր. մինչև իսկ նրա սառն ու փայլուն քաջությունը վորոշ ժամանակ մնացել էր կասկածանքի տակ: Մի քանի բարեկամներ միայն գիտեյին նրա գինը և տեսել էյին անվստահության այն ժպիտը, այն հիմար, անտանելի ժպիտը,— չէրը նրանք առիթ էյին ունեցել խոսելու նրա մասին, վորպես մի արտակարգ մարդու մասին: Մարդիկ հավատում են միայն փառքին և չեն հասկանում, վոր իրանց մեջ կարող է գտնվել մի վորեւե Նապոլիոն, վոր չի առաջնորդել և վոչ մի յեզերական վաշտ, կամ մի այլ Դեկարտ, վոր չի տպագրել վոչ մի տող Մոսկովսկի Տեղեգրաֆում: Սակայն դեպի փառքը տածած մեր հարգանքը ծագում է գուցե ինքնասիրությունից.— Փառքի կազմի մեջ չէ վոր մտնում է և մեր ձայնը:

Գրիբոյեդովի կյանքը մթադնած էր վորոշ ամպերով.— հետևանք՝ բորբոք կրքերի և հղոր հանգամանքների: Նա անհրաժեշտություն զգաց մի անգամ ընդմիջտ հաշիվ տեսնել իր յերբտասարդության հետ և կտրուկ շուռ տալ իր կյանքը: Նա հրաժեշտ տվեց Պետերբուրգին և անհոգ ցրվածությանը, գնաց Վրաստան, ուր մնաց ութ տարի, նվիրված իր մեկուսացած անխոնջ պարապմունքներին: Նրա Մոսկվա վերադառնալը 1824 թվին հեղաշրջում էր նրա վիճակի մեջ և սկիզբ անընդհատ հաջողությունների: Նրա «Սեղից պատուհաս» ձեռագիր կոմեդիան աննկարագրելի ազդեցություն գործեց և մի անգամից նրան դասեց մեր առաջնակարգ բանաստեղծների շարքը: Մի վորոշ ժամանակ անց, նրա կատարելապես ծանոթ լինելն այն յերկրին, վորտեղ սկսվում էր պատերազմը, նոր ասպարեզ բացեց նըրա առաջ: Նա նշանակված էր գեսպան: Գալով Վրաստան, նա ամուսնացավ նրա հետ, վորին սիրում էր... յես չգիտեմ ավելի նախանձելի մի բան, քան նրա փոթորկալից կյանքի վերջին տարիները: Նույնիսկ խիղախ անհավասար կովում վրա հասած մահը, Գրիբոյեդովի համար չէր յեղել սարսափելի ու տանջալի մի բան: Այն վայրկենական է յեղել և սքանչելի:

Վորքան ցավալի յե, վոր Գրիբոյեդովը չի թողել իր հուշագրերը: Նրա կենսագրությունը գրելը նրա բարեկամների գործը պետք է լինի: Սակայն նշանավոր մարդիկ մեզ մոտ անհետանում են, հետք չթողնելով իրենցից հետո: Մենք ծույլ ենք և չհետաքրքրվող:

յեկել: Յես ուրախութեամբ մտա նվիրական գետը և լավ ձիւ գուրս հանեց ինձ թուրքական ափը: Սակայն այդ ափն արդեն նվաճված էր.— յես դարձյալ գտնվում էի Ռուսաստանում:

Մինչև Կարս ինձ մնում էր ևս 75 վերստ: Իրիկնադեմին յես հուշս ունեցի տեսնելու մեր ճամբարը: Յես վոչ մի տեղ կանդ չեյի առնում: Կես ճանապարհին, սարերի մեջ, զետակի ափին շինած մի հայկական գլուղում ճաշի փոխարեն կերա չես ~~անբձայլ~~ չյուրեկը՝ այն բլիթանման, մոխրի հետ կիսախառն թըխած հայկական հացը, վորին այնքան կարոտում էին թուրք գերինները Դարիալի կիրճում: Մեծ գին կտայի յես մի կտոր ռուսական սև հացի համար, վորը նրանց այնքան անախորժ էր: Ինձ ուղեկցում էր մի յերիտասարդ թուրք, վոր սարսափելի շատախոս էր: Նա ամբողջ ճանապարհը շատախոսում էր թուրքերեն, չհողալով այն մասին, թե արդոք հասկանում եմ չես նրան թե վոչ: Յես լարում էի ուշադրութունս ու աշխատում էյի հասկանալ նրան: Թվում էր, թե նա մի թեթև հայնոյում էր ուսններին, սովոր լինելով նրանց բոլորին տեսնել համազգեստով, ինձ իմ հազուստիս պատճառով օտարերկրացու տեղ էր ընդունում: Մենք հանդիպեցինք մի ոռու սպայի: Նա գալիս էր մեր ճամբարից և ինձ հայտնեց, վոր բանակն արդեն Կարսից առաջ է շարժվել: Չեմ կարող նկարագրել իմ հուսահատութունը. այն միտքը, վոր յես ստիպված պիտի լինեմ վերադառնալ Թիֆլիս, ամալի Հայաստանում դուր տեղը չարչարվելուց հետո, բոլորովին սպանում էր ինձ: Սպան գնաց իր ճանապարհով: Թուրքը նորից սկսեց իր մենախոսութունը, բայց յես արդեն ախանջ չեյի դնում նրան: Յես ձիուս յորդան փոխեցի խոշոր վարդի և յերեկոյան հասա մի թուրքական գյուղ, վորը գտնվում էր Կարսից 20 վերստ հեռավորութեան վրա:

Վաչր ցատկելով ձիուց, յես ուղում էի մտնել հենց առաջին խրճիթը, բայց դռանը չերևաց տերը և հայնոջանքով յես հրեց ինձ: Յես նրա վողջուչին պատասխանեցի մտրակով: Թուրքը սկսեց գողգողալ, մարդիկ հավաքվեցին: Իմ ուղեկցողը, կարծեմ, ինձ պաշտպան կանգնեց: Ինձ ցույց տվին քարվանսարան. յես ներս մտա մի մեծ գոմանման խրճիթ. տեղ չկար վոր յափնջիս կարողանալի փռել: Յես սկսեցի ձի պահանջել: Մոտս չեկավ թուրք տանուտերը: Նրա բոլոր անհասկանալի խոսքերին, յես մի բան էյի պատասխանում.— վեք բանա ար (տուր

ինձ ձի): Թուրքերը չեյին համաձայնվում: Վերջապես գլխի ընկա նրանց փող ցույց տալու (դրանից էլ հարկավոր էր սկսել): Չին իսկուչն բերին և ինձ տվին ուղեկցող:

Յես գնացի լայն հովիտով, վորը շրջապատված էր սարերով: Շուտով յես տեսա Կարսը, վորը սպիտակին էր տալիս սարերից մեկի վրա: Իմ թուրքը ցույց էր տալիս ինձ այն, կրկնելով՝ Կարս, Կարս և չափ էր գցում իր ձիւն: Յես հետևում էյի նրան, տանջվելով անհանգստութունից.— վիճակս պետք է վորոշվեր Կարսում: Այստեղ յես պիտի իմանայի, թե վորտեղ է գտնվում մեր ճամբարը, և թե հնարավորութուն կունենամ արդոք հասնելու բանակին: Այդ միջոցին յերկինքը ծածկվեց ամպերով և նորից տեղաց անձրև, բայց յես այդ մասին այլևս չեյի հոգում:

Մենք մտանք Կարս: Պարսպի դռանը մտոնալիս, յես լըսեցի ոռուսական թմբուկի ձայնը— զարկում էյին այգանվագ: Պահակն ընդունեց ինձնից իմ տոմսը և գնաց պարետի մոտ: Յես անձրևի տակ կանգնած մնացի մոտ կես ժամ: Վերջապես ինձ ներս թողին: Յես պատվիրեցի ուղեկցողիս, վոր ուղիւ ինձ բաղանիք տանի: Մենք գնացինք ծուռ, զառիթափ փողոցներով. բաղանիքն էր: Թուրքը իջավ ձիուց և սկսեց բախել դուռը: Վոչ վոք չեր պատասխանում: Անձրևը շոշոարով թափվում էր վրաս: Վերջապես մոտիկ տնից դուրս յեկավ մի յերիտասարդ հայ և բանակցելով թուրքիս հետ, կանչեց ինձ իր մոտ, խոսելով բավական մաքուր ոռուսերեն: Նա ինձ նեղ սանդուխքով տարավ իր տան յերկրորդ մասը: Յածր բաղկաթոռներով և հին գորգերով կահավորված սենյակում նստած էր մի պառավ կին, նրա մայրը: Նա մոտեցավ ինձ և համարեց իմ ձեռը: Վորդին պատվիրեց նրան կրակ անել ու ինձ համար ընթրիք պատրաստել: Յես հանվեցի ու նստեցի կրակի մոտ: Ներս մտավ տանտիրոջ փոքր յեղբայրը, մոտ տասնյոթ տարեկան տղա: Յերկու յեղբայրն էլ չեղել էյին Թիֆլիս և այնտեղ ապրել մի քանի ամիս: Նրանք ինձ ասացին, վոր մեր գորքերը առաջ են շարժվել նախընթաց ուր և վոր մեր ճամբարը գտնվում է Կարսից 25 վերստ հեռու: Յես բոլորովին հանգստացա: Շուտով պառավը ինձ համար պատրաստեց վոչխարի մի սոխով, վորն ինձ խո-

հարարական արվեստի գագաթնակետը թվաց: Մենք բոլորս պառկեցինք միևնույն սենյակում: Յես պառկեցի մարվող բուխարու դիմաց և քնեցի այն հաճելի հույսով, վոր մյուս որը պիտի տեսնեմ կոմս Պասկևիչի ճամբարը:

Առավոտյան գնացի քաղաքը դիտելու: Տանտերերիցս փոքրը հանձն առավ իմ չիչերոնը լինելու: Դիտելով ամբուլթյուններն ու միջնաբերդը, վոր շինված է անմատչելի ժայռի վրա, յես չեյի հասկանում, թե ինչպես ենք մենք կարողացել տիրանալ Կարսին: Իմ հայը բացատրում էր ինձ, ինչպես կարողանում էր, ռազմական գործողությունները, վորոնց նա ակնատես էր յեղել: Նկատելով նրա ձգտումը դեպի պատերազմը, յես առաջարկեցի նրան գնալ ինձ հետ բանակ: Նա սիրով համաձայնվեց: Յես ուղարկեցի նրան ձիեր բերելու: Նա վերադարձավ մի սպայի հետ, վորն ինձնից պահանջեց զբաղվոր հրաման: Նրա ասիական դիմազծերից դատելով, յես հարկավոր չհամարեցի քրքրել թղթերս և հանեցի զբաղանիցս հենց առաջին ձեռքս ընկած թերթիկը: Սպան փքվելով սկսեց դիտել այն, իսկույն հրամայեց ձիեր բերել նորին բարեծնդության համար ըստ հրամանագրի և վերադարձրեց ինձ իմ թուղթը: Դա մի ձոն էր նվիրված մի կալմիկուհու, վոր յես խղբել էյի Կովկասյան կապարաններից մեկում:

Կես ժամ հետո մեկնեցի Կարսից, և Արտեմը (այդպես էր կոչվում իմ հայը) արդեն արշավում էր կողքիս թուրքական հովատակի վրա, քրդական ճկուն տեղը ձեռին, դաշույնը գոտին խրած, և զառանցելով թուրքերի ու ճակատամարտերի մասին:

Յես անցնում եյի մի վայրով, ուր ամենուրեք ցորեն էր ցանած: Չորս կողմն յերևում էյին գլուղիք, բայց նրանք դատարկ էյին.— բնակիչները փախել էյին: Ճանապարհը հիանալի յեր և խրուտ տեղերը սալահատակած— առուների վրա շինված էյին քարե կամուրջներ: Հողը նկատելի կերպով բարձրանում էր— Սողանուղի լեռնաշղթայի՝ հին Տավրոսի առաջավոր բլուրներն սկսում էյին յերևալ: Անցավ մոտ յերկու ժամ, յես բարձրացա թեթև զառիվեր մի բարձրավանդակի վրա և հանկարծ տեսա մեր ճամբարը, վոր տեղավորված էր Կարսաչայի ափին: Մի քանի ըոպե անց յես արդեն Ռ <այլակու> վրանումն եյի:

ԳԼՈՒԽ ՅԵՐՐՈՐԴ

Սողանուղի վրայով անցնելը: Հրաձգություն: Ճամբարային կյանք: Յեզդներ: Ճակատամարտ Արզրումի սերասկերի հետ: Պայթեցրած խրճիթ:

Յես յեկա ժամանակին: Նույն ուրը (նույնսի 13-ին) զորքը հրաման ստացավ առաջ խաղալ Ռ <այլակու> մոտ ճաշելիս, յես լսում էյի յերիտասարդ զեներայնների դատողություններն իրենց առաջիկա շարժման մասին: Գեներալ Բուրցովը ուղարկված էր դեպի ձախ Արզրումի մեծ ճանապարհով, ուղղակի թուրքական ճամբարի դեմ, այն ինչ մնացյալ բոլոր զորքը աջ կողմով պետք է անցներ թշնամու թիկունքը:

Հինգերորդ ժամին զորքը առաջ շարժվեց: Յես գնում եյի Նիժեգորոյյան Դրագունների գնդի հետ, խոսելով Ռ <այլակու> հետ, վորին արդեն մի քանի տարի չեր, յես չեյի տեսել: Վրա հասավ գիշերը: Մենք կանգ առանք հովտում, ուր դադար էր արել ամբողջ զորքը: Այստեղ յես պատիվ ունեցա ներկայանալու կոմս Պասկևիչին:

Յես կոմսին գտա տանը բիվակի կրակի մոտ, շրջապատված իր շտաբով: Նա ուբախ էր և ընդունեց ինձ սիրալիկ կերպով: Հեռու լինելով ռազմական արվեստից, յես բնավ չեյի կարծում, վոր արշավանքի յեղքը վորոշվում էր այդ ըոպեյին: Այստեղ տեսա յես մեր Վ <ալխովսկուն>, վորից գլուխ փոշտոված, մի ըռքը բուսած, հոգսերից հյուսված: Նա, սակայն, վորպես հին ընկեր, ժամանակ գտավ ինձ հետ զրուցելու: Այստեղ տեսա յես նաև Մ <իխայի> Պ <ուչկինին>, վորն անցյալ տարի վիրավորված էր: Նա սիրված էր ու հարգված, վորպես հրանալի ընկեր և քաջ զինվոր:

Իմ հին բարեկամներից շատերը շրջապատեցին ինձ: Ինչպես ելին նրանք փոխվել, ինչպես արագ ե անցնում ժամանակը:

Heul fugaces, Posthume, Posthume,
Labuntur anni...¹⁾

Յես վերադարձա Ռ <ալեսկու> մոտ և գիշերեցի նրա վրանում: Գիշերվա կեսին ինձ զարթեցրին սարսափելի ազդակները—կարելի չեր կարծել, թե թշնամին անսպասելի հարձակում է գործել: Ռ <ալեսկին> ուղարկեց իմանալու տագնապի պատճառը—մի քանի թուրքական ձիեր, կապից պոկված, վազվզում էլին ճամբարի մեջ և մուսուլմանները (այդպես են կոչվում մեր գորքում ծառայող թուրքերը) նրանց բռնում էլին:

Արշալույսին գորքը առաջ շարժվեց: Մոտեցանք անտառապատ սարերին: Մտանք ձորը: Գրագունները միմյանց ասում էլին. տես, յիղբայր, պինդ կաց, հա, հրես կարտեչ ե թափելու: Իսկապես տեղադրությունը նպաստավոր եր դարանակալության համար: Բայց թուրքերը այլ կողմ գրավված, գեներալ Բուրցովի շարժումով չոգտվեցին հարմար միջոցից: Մենք հաջողությամբ անցանք վտանգավոր ձորը և կանգնեցինք Սողանլուզի բարձունքներում, թշնամու ճամբարից 10 վերստ հեռավորության վրա:

Բնությունը մեր շուրջը մռայլ եր: Ողբ ցուրտ եր, սարերը ծածկված էլին տրտմատեսիլ սոճիներով: Ջորակում ձյուն կար:

Usque nec Armeniis in oris,
Amice Valgi, stat glacies iners
Menses per omnes...²⁾

Հազիվ կարողացանք մենք հանգստանալ և ճաշել, չերբ լըսեցինք հրացանաձգության ձայներ: Ռ <ալեսկին> ուղարկեց տեղեկանալու: Նրան գեկուցեցին, վոր թուրքերը յերկուստեք հրաձգության են բռնվել մեր առաջավոր պիկետները հետ: Յես Ս <եմիչեի> հետ գնացի դիտելու ինձ համար նոր այդ տեսարանը: Մենք հանդիպեցինք վիրավոր կողակի: Նա յերերալով նստած եր թամբի վրա. գունատված և արյունոտված: Յերկու կողակ պահում էլին նրան: Շատ են թուրքերը հարցրեց Ս <եմիչեի>: Խողի նման վրա չի տալիս, ձերդ բարեձննդություն, — պատասխանեց նրանցից մեկը:

1) <Ալագ, Պոսթում, Պոսթում սլանում են արագավազ տարիները>...

2) <Յեվ Հայաստանի ափերը, իմ բարեկամ Վալգիոս, վոչ բոլոր ամիսներն են կաշկանդված անշարժ սառույցով>

Ջորն անցնելով, մենք հանկարծ տեսանք դիմացը սարլանջին մոտ 200 կողակ, վորոնք շարված էլին լավալով: Նրանցից վերև մոտ 500 թուրք: Կողակները դանդաղորեն յես էլին քաշվում: Թուրքերը վրա էլին տալիս մեծ հանդգնությամբ, նշան էլին բռնում 20 քայլից և կրակելով, յես էլին արշավում: Նրանց բարձր չալմաները, գեղեցիկ դրվածաները և ձիերի փայլուն սարքը խիստ հակապատկերն էլին կողակների կապույտ համազգեստների և հասարակ ձիասարքի: Մերոնցից մի 15 մարդ արդեն վիրավորվել եր: Յենթագնդապետ Բասովը ուղարկեց ոգնություն խնդրելու: Այդ ժամանակ նա ինքը վերք ստացավ վոտից: Կողակները քիչ խառնվեցին: Բայց Բասովը նորից ձի նստեց և մնաց իր զորախմբում: Ոգնությունը հասավ: Թուրքերն այդ նկատելով, իսկույն անհայտացան, թողնելով սարի վրա կողակի գլխատված ու անդամահատված մերկ դիակը: Թուրքերը կտրած գլուխներն ուղարկում են Կոստանդինուպոլիս, իսկ ձեռների դաստակները, թաթախելով արյան մեջ, գրոշմում են իրենց գրոշակները վրա: Հրաձգությունը հանդարտվեց: Արծիվները, գորքերի այդ ուղեկիցները ճախրեցին սարի վերևը, բարձունքից իրենց համար ավար փնտրելով:

Այդ ժամանակ գեներալների ու սպաների մի խումբ յերեկաց.—կոմս Պասկևիչը յեկավ և գնաց գեպի սարը, վորի յեսև թագնվել էլին թուրքերը: Նրանք զորացված էլին 4000 հեծելազորով, վոր թագնված եր լեռնագորգում ու ձորակներում: Սարի բարձունքից մեր առաջ բացվեց թուրքական ճամբարը, վորը մեղանից բաժանված եր ձորակներով և բարձունքներով: Մենք ուշ վերադարձանք: Մեր ճամբարով անցնելիս յես տեսա մեր վիրավորներին, վորոնցից 5 մարդ մեռան նույն գիշերը և մյուս ուրը: Յերեկոյան այցելեցի յես յերիտասարդ Ոստեն-Սակենին, վորը վիրավորվել եր նույն ուրը ուրիշ ճակատամարտում:

Ճամբարային կյանքն ինձ շատ դուր եր գալիս: Թնդանութը մեզ վեր եր կացնում արշալույսին: Գունը վրաններում գարմանալի առողջարար ե: Ճաշին մենք ասիական խորովածի վերայից խմում էլինք անգլիական գարեջուր և տավրյան ձյուններում սառցրած շամպայն: Մեր հասարակությունը բաղմաղան էր: Գեներալ Ռայսկու վրանում հավաքվում էլին մուսուլմանական գնդերի բեկերը և զրույցը տարվում եր թարգմանի միջոցով: Մեր գորքի մեջ կային թե մեր անդրկովկասյան մար-

զերի ժողովուրդներ և թե նոր նվաճված յերկիրներ ընակիչներ: Դրանցից յես ավելի հետաքրքրությամբ նայում եյի յեղիպտոսների վրա, վորոնք արեւելքում դիւպապաշտ են համարվում: Մոտ 300 ընտանիք ընակվում են Արարատի ստորոտում: Նըքանք ընդունեցին ուսուսաց թագավորի տիրապետությունը: Նըքանց պետը, վոր բարձրահասակ ու այլանդակ մի տղամարդ էր, կարմիր թիկնոցով ու սև գլխարկով, գալիս էր յերբեմն վոյջույնի ամբողջ հեծելազորի պետ գեներալ Ռայեվսկու մոտ: Յես աշխատում եյի յեղիպտոս իմանալ ճշմարտությունը նրանց հավատի դավանության մասին: Ի՞մ հարցումներին, նա պատասխանում էր, վոր այն համբավը, թե իբր յեղիպտոսներ յերկրպագում են սատանային, դատարկ առասպել է, վոր նրանք մի աստուծու յեն հավատում, վոր նրանց որենքով դեին անիծելը, ճիշտ է. համարվում է անվայել և անազնիվ բան, վորովհետև նա հիմա անբախտ է, բայց ժամանակով կարող է ներումն ստանալ, վորովհետև չի կարելի սահմաններ դնել Ալլահի վորո՞ւմածության: Այդ բացատրությունն ինձ հանգստացրեց: Յես շատ ուրախ եյի յեղիպտոսների համար, վոր նրանք սատանային չեն յերկրպագում, և նրանց մոլորություններն ինձ արդեն շատ ավելի ներելի թվացին:

Ի՞մ ծառան ճամբար հասավ ինձնից չերեք որ հետո: Նա յեկավ գումակասյան հետ, վորը թշնամու աչքի առաջ աջողությամբ միացավ բանակին: ՆՅ. — ամբողջ արշավանքի ժամանակ մեր բաղմաթիվ գումակից վոչ մի սայլ չէր ընկել թշնամու ձեռքը: Այն կարգը, վորով գումակը հետևում էր զորքին, իսկապես վոր զարմանալի յե:

Հունիսի 17-ին առավոտյան մենք նորից լսեցինք հրաձգության ձայներ և յերկու ժամից հետո տեսանք Արարատյան գունդը, վորը վերադառնում էր ութ թուրքական զորականերով: Գնդապետ Ֆրեդերիկսը գործ էր ունեցել քար-կապանների յետևը դարան մտած թշնամու հետ, դուրս էր մղել նրանց և զշել: Հեծելազորի պետ Ոսման-Փաշան հաղիվ էր կարողացել փրկվել:

Հունիսի 18-ին ճամբարը տեղափոխվեց ուրիշ տեղ: 19-ին հաղիվ թուրքանոթը արթնացրեց մեզ, ամեն ինչ ճամբարում շարժվեց: Գեներալները գնացին դեպի իրենց պոստերը: Զորագնդերը շարվում ելին, սպաները կանգնում եյին իրենց դասակների մոտ: Յես անացի մենակ, չիմանալով, թե վոր կողմը գնամ,

ձիս թողի աստուծու կամքին: Յես հանդիպեցի գեներալ Բուրցովին, վորն ինձ կանչեց դեպի ձախ թևը: Ի՞նչ բան է ձախ թևը, — մտածեցի յես և շարունակեցի ճանապարհս: Յես տեսա գեներալ Մուրավյովին, վորը դասավորում էր թուրքանոթները: Շուտով յերևացին դելի-բաշները և սկսեցին պտտվել հովի մեջ, հրաձգության բռնվելով մեր կողակներին հետ: Այդ միջոցին նրանց հետևազորի մի խիտ բազմություն անցնում էր հովտով: Գեներալ Մուրավյովը հրամայեց կրակել: Կարտեչը բռնեց հենց բազմության մեջ տեղիցը: Թուրքերը մի կողմ հորդեցին ու թափանջվեցին բարձրության յետևը: Յես տեսա կոմս Պասկևիչին, շրջապատված իր շտաբով: Թուրքերը շրջանցում ելին մեր զորքը, վորը բաժանված էր նրանցից խոր ձորակով: Կոմսն ուղարկեց Պ <ուշչինին> դիտելու ձորակը, Պ <ուշչինն> արշավեց: Թուրքերը նրան ձիավորի տեղ ընդունեցին և նրա վրա համազարկ տվին: Բոլորը ծիծաղեցին: Կոմսը հրամայեց դուրս բերել թուրքանոթներն ու կրակել: Թշնամին ցրվեց դեպի սարն ու ձորակը: Ձախ թևում, ուր ինձ կանչում էր Բուրցովը, տաք կոխվ էր տեղի ունենում: Մեր առաջը (կենտրոնի դիմաց) արշավում էր թյուրքական հեծելազորը: Կոմսն ուղարկեց նրա դեմ գեներալ Ռայեվսկուն, վորը գրոհի տարավ Նիթեզորոգյան գունդը: Թուրքերն անհետացան: Մեր թյուրքերը շրջապատում եյին նրանց վիրավորներին և արագորեն հանում նրանց շորերը, մերկ թողնելով դաշտի մեջ: Գեներալ Ռայեվսկին կանգ առավ ձորակի յեզրին: Յերկու եսկազորոն, բաժանվելով գնդից, գրավվել եյին իրենց հետապնդումով: նրանց փրկեց գնդապետ Սիմոնիչը:

Ճակատամարտը հանդարտվեց. թուրքերը մեր աչքի առաջ սկսեցին գետինը քանդել ու քարեր կրել, ամրանալով, ըստ իրենց սովորության: Նրանց հանգիստ թողին: Մենք իջանք ձիերից և սկսեցինք ձաշել, ինչ աստված տվել էր: Այդ ժամանակ կոմսի մոտ բերին մի քանի գերի: Մեկը նրանցից սաստիկ վիրավորված էր: Նրանց հարցուփորձ արին: Մոտ ժամի 6-ին գորքերը նորից հրաման ստացան գնալ թշնամու դեմ: Թուրքերը շարժվեցին իրենց քար-կապանների յետևը, դիմավորեցին մեզ թնդանոթային կրակով և շուտով սկսեցին նահանջել: Մեր հեծելազորը գնում էր առջևից: Մենք սկսեցինք իջնել դեպի ձորակը: Զիբրի վոտները տակ հողը պոկվում և թափվում էր: Ամեն բոպե իմ ձին կարող էր ընկնել և այն ժամանակ ամբողջ

ոււրանական գունդը կանցներ իմ վրայով: Սակայն աստված
ազատեց: Հաղիվ դուրս չեկանք սարերի վրա ընկած լայն ճա-
նապարհը, մեր ամբողջ հեծելազորն իսկույն արշավեց ամբողջ
թափով: Թուրքերը փախան: Կողակները մտրակելով ճանապարհ-
հին ձգած թնդանոթները, սլանում եյին նրանց մոտով: Թուր-
քերը նետովում եյին ճանապարհի յերկու կողմում գտնվող ձո-
րակները. նրանք այլևս չեյին կրակում. գոնե վոչ մի գնդակ
չանցավ ականջներին մոտով: Հետապնդողներից առաջինները
մեր թյուրքական գնդերն եյին, վորնց ձիերը աչքի յեն ընկ-
նում արագությամբ և ուժով: Իմ ձին սանձակոտոր յեղած նը-
րանցից յետ չեր մնում: Յես հաղիվ եյի կարողանում նրան-
պահել: Նա կանգ առավ մի յերիտասարդ թյուրքի դիակի մոտ,
վորն ընկած եր ճանապարհի լայնքով: Նա, թվում եր, մոտ 18
տարեկան եր. գունատ, կուսական դեմքը չեր այլանդակված:
Նրա չալման ընկած եր փոշու մեջ, թրաշած ծոծրակը ծակված
եր գնդակով: Յես քշեցի քայլով: Ետևով հասավ ինձ <Ռայելու-
կին> Նա մի կտոր թղթի վրա մատիտով ղեկուցում գրեց կոմս
Պասկևիչին թշնամու կատարյալ պարտության մասին և առաջ
գնաց, Յես հետևում եյի նրան հեռվից: Վրա հասավ գիշերը:
Իմ հողնած ձին յետ եր մնում և սայթաքում եր ամեն քայլա-
փոխում: Կոմս Պասկևիչը հրամայեց չզազարեցնել հետապնդումը
և ինքն եր այն դեկավարում: Գալիս անցնում եյին մեր հեծ-
յալ ջոկատները: Յես տեսա գնդապետ Պոլյակովին, այդ որը
կարևոր դեր կատարած կողակների հրետանու պետին և նրա
հետ միասին յեկա մի ձգած գյուղ, վորտեղ կանգ եր առել կոմս
Պասկևիչը, հետապնդումը դադարել եր. վրա հասած գիշերվա
պատճառով: Մենք գտանք կոմսին գետնափոր խրճիթի կտուրին,
կրակի մոտ: Նրա մոտ բերում եյին գերիներին: Այստեղ ելին
նաև համարյա բոլոր պետերը: Կողակները սանձերը բռնած պա-
հում ելին նրանց ձիերը: Կրակը լուսավորում եր մի պատկեր,
վորն արժանի յեր Սալվադոր-Ռոզային, գետակն աղմկում եր
խավարի մեջ: Այդ ժամանակ կոմսին ղեկուցեցին, վոր գյուղում
կան պահված վառուղի պաշարներ և վոր պետք ե յերկյուղ կրեք
պայթյունից: Կոմսը թողեց խրճիթն իր ամբողջ շքախմբով:
Մենք գնացինք դեպի մեր ճամբարը, վորը գտնվում եր արդեն
30 վերստ հեռավորության վրա այստեղից, ուր մենք գիշերել
եյինք: Ճանապարհը լիքն եր հեծյալ ջոկատներով: Հաղիվ մենք հա-

սանք տեղ, յերբ հանկարծ յերկինքը լուսավորվեց, կարծես թե
մեթերով և մենք լսեցինք խուլ պայթյուն: Այն խրճիթը, վոր
մենք թողինք քառորդ ժամ առաջ՝ հողս եր ցնդել. — այստեղ եր
պահված յեղել վառուղի պաշարը: Յրիվ յեկած քարերը տակոյն
եյին արել մի քանի կողակի:

Ահա այն բոլորը, ինչ վոր կարողացա յես տեսնել այն ժա-
մանակ: Յերեկոյան յես իմացա, վոր այդ ճակատամարտում ջարդ
եր կրել Արզրումի սերասկիբը, վորը 30000 զորքով գնում եր
միանալու Հակի-Փաշայի հետ: Սերասկիբը փախել եր դեպի Արզը-
րում: Նրա զորքը, վորը հետ եր մղված Սողանլուղի մջուս կողմը,
ցրվել եր, հրետանին վերջված եր և Հակի-Փաշան մենակ եր
մնացել մեր ձեռքին: Կոմս Պասկևիչը նրան ժամանակ չտվեց
կարգադրելու:

Ճակատամարտ Հակի-Փաշայի հետ: Թյուրք բեկի մահը: Հերմոֆրոզիտ: Գերի փաշան: Արաքս: Հովվի կամուրջը: Հաստան Ղալա: Տաք աղբյուր: Արշավանք գեպի Արզրուս: Բանակցություններ: Արզրուսի առումը: Թուրք գերիներ: Դերվիշ:

Մյուս որը հինգերորդ ժամին ճամբարը զարթնեց ու հրաման ստացավ առաջ շարժվել: Դուրս գալով վրանյոց յես հանդիպեցի կոմս Պասկևիչին, վորն ասենից առաջ եր վեր կացել: Նա տեսավ ինձ: «Etes vous fatigue' de la journe'e d'hier?» Mais un peu, Mr. le Comte. J'en suis fâché pour vous, car nous allons faire encore une marche pour joindre le Pacha, et puis il faudra poursuivre, l'ennemi encor une trentaine de verstes» 1).

Մենք շարժվեցինք և ժամը մոտ ութին հասանք մի բարձր տեղ, վորից Հակի-Փաշայի ճամբարն լերեում էր, վորպես ափի վրա: Թուրքերն իրենց բոլոր մարտկոցներից անջնաս կրակ բաց արին: Այդ միջոցին նրանց ճամբարում նկատվում եր մեծ շարժում: Հոգնածությունն ու առավոտյան շուրջ մեղանից շատերին հարկադրեցին իջնել ձիերից և պառկել թարմ խոտի վրա: Յես սանձափոկը փաթաթեցի ձեռքիս և քաղցր քնեցի, սպասելով առաջ շարժվելու հրամանին: Քառորդ ժամ անց ինձ դարձեցրին: Ամեն ինչ շարժման մեջ եր: Մի կողմից զորասյուները շարժվում էին թուրքական ճամբարի վրա, մյուս կողմից - հեծելազորը պատրաստվում եր հետապնդելու թշնամուն: Յես զընացի Նիժեգորոզյան գնդի լեռներից, բայց իմ ձին կաղում եր:

1) <Դուք չեք հոգնել յերեկվանից հետո: - Մի քիչ, պ. կոմս: - Շատ վըտացած եմ ձեր փոխարեն, վորովհետև մենք պետք է ևս մի չվերթ կատարենք. վորպեսզի հասնենք փաշային, իսկ զբանից հետո գեռ հարկ կլինի մի յերեսուն վերստ ել հետապնդել թշնամուն>:

Յես յետ մնացի: Իմ մոտով անցավ ուլանական գունդը: Հետո վ <ուլսովսկին> սուրաց յերեք թնդանութներով: Յես մընացի մինակ անտառապատ սա, երում: Յես հանդիպեցի մի զըրագունի, վ.րն ինձ հայտնեց, թե անտառը լիքն է թշնամիներով: Յես վերադարձա: Յես հանդիպեցի գեներալ Մ <ուրավցովին> մի հետևակ գնդի հետ միասին: Նա մի վաշտ ուղարկեց անտառը, մաքրելու այն թշնամիներից: Մոտենալով ձորակին, տեսա յես մի արտասովոր տեսարան: Ծառի տակ պառկած եր մեր թյուրք բեկերից մեկը՝ մահացու կերպով վիրավորված: Նրա մոտ հեկեկում եր նրա սիրելին: Մուլան, ծունկ չոքած, աղոթում եր: Մեռնող բեկը չափազանց հանգիստ եր և անշարժ նայում եր իր յերիտասարդ բարեկամին: Ձորակում հավաքված էին մոտ 500 գերի: Մի քանի վիրավորված թուրքեր նշաններով կանչում էին ինձ, յերեկ ինձ բժշկի տեղ ընդունելով, և պահանջելով ոգնություն, վորը յես չիսի կարող նբանց տալ: Անտառից դուրս յեկավ մի թուրք, սեղմելով իր վերքը արյունոտված շորի կտորով: Ձինվորները մոտեցան նրան, վորպեսզի սվինահար անեն, գուցե մարդասիրությունից զրդված: Բայց այդ ինձ չափազանց վրդովեցրեց: Յես պաշտպանեցի խեղճ թուրքին և հազիվ հաղ նրան ուժասպառ և արյունաքամ յեղած վիճակում բերի իր ընկերների մոտ: Նրանց մոտ եր գնդապետ Ա <նրեպը>: Նա բարեկամարար ծխում եր նրանց ծխամորճերից, չնայած, վոր լուրեր կային ժանտախտի մասին, վորն իբրև թե յերևացել է թուրքական ճամբարում: Գերիները նստած հանգիստ խոսում էին իրար հետ: Համարյա թե բոլորն ել յերիտասարդ էին: Հանգըստանալով, մենք առաջ գնացինք: Ամբողջ ճանապարհին ընկած էին դիակներ: 15 վերստի վրա յես գտա Նիժեգորոզյան գունդը, վորը կանգ եր առել գետակի ափին ժայռերի մեջ: Հետապընդումը շարունակվեց ևս մի քանի ժամ: Իրիկնադեմին մենք հասանք խիտ անտառով շրջապատված մի հովիտ, և վերջապես յես կարող էի ուղածիս չափ քնել այս յերկու որում ձիով անցնելով ավելի քան ութսուն վերստ:

Մյուս որը թշնամուն հետապնդող զորքերը հրաման ստացան վերադառնալ ճամբարը: Այստեղ մենք իմացանք, վոր գերիների մեջ կա մի հերմոֆրոզիտ: Ռ <ալեկին> իմ խնդրանք, հրամայեց բերել նրան: Յես տեսա բարձրահասակ, բավականին հաստ մի մարդ, վորը դեմքով նման եր պառավ, կարճ քը-

Թանի չուխոնուհու: Մենք դիտեցինք նրան բժիշկի ներկայութեամբ: Erat vir, mammosus, ut femina, habebat i<esticulos> non evolutos, p<enem>que parvum et puerilem. Quaerebamus, sit ne exsectus?—Deus, respondit, castrav'itme:

Սույն հիվանդութիւնը, վոր հայտնի չե յեղել Հիպոկրատեսին, ըստ ճանապարհորդների վկայութեան, հաճախ ե պատահում քոչվոր թաթարների ու թուրքերի մոտ: Ինչ թուրքական անուան ե սույն կարծիցյալ հերձաֆրոդիտներին:

Մեր գորքը կանգնած եր նախորդակին վերցրած թուրքական ճամբարում: Կոմս Պասկևիչի վրանը գտնվում եր մեր կողակների կողմից գերված Հակի-Փաշայի կանաչ վրանի մոտ: Յես գնացի նրա մոտ և նրան գտա շրջապատված մեր սպաներով: Նա նստած եր ծալապատիկ և ծխամորճ եր ծխում: Նա մոտ քառասուն տարեկան եր յերևում: Ծանրակշռութիւն ու խորին հանգստութիւն եր արտահայտում նրա գեղեցիկ դեմքը: Անձնատուր լինելով, նա խնդրել եր, վոր տան իրեն մեկ բաժակ սուրճ և ազատեն իրեն հարցուփորձից:

Մենք կանգնած եյինք հովտում: Սողանլուղի ձյունապատ և անտառապատ լեռներն արդեն մեր յետևն եյին մնացել: Մենք առաջ գնացինք, այլևս վոչ մի տեղ չհանդիպելով թշնամուն: Գյուղերը դատարկ եյին: Երջապատը տխրալի յեր: Մենք տեսանք Արաքսը, վորն արագ հոսում եր իր քարքարոտ ափերի միջով: Հասան-Ղալայից 15 վերստ հեռու գտնվում եր մի կամուրջ՝ սքանչելի և համարձակ կառուցված յոթ անհավասար կամարների վրա: Ավանդութիւնը վերագրում ե նրա կառուցումը հարստացած մի հովիտի, վորը մեռել ե վորպես ճգնավոր ըլուրի գլխին, ուր մինչև այժմ ել ցույց են տալիս նրա գերեզմանը յերկու մենավոր սոճիների հովանու տակ: Հարևան շինականները ուխտի յեն գալիս այստեղ: Կամուրջը կոչվում ե Չոբան-Քեփրի (Հովիտի կամուրջ): Թավրիզի ճանապարհն այստեղով ե անցնում:

Կամուրջից մի քանի քայլ հեռու յես այցելեցի քարվանսարայի մոտայլ ավերակները: Այստեղ վոչ վոք չկար, բացի մի հիվանդ եղից, վորին յերևի ձգել ելին այստեղ փախչող շինականները:

Հունիսի 24-ին առավոտյան մենք գնացինք դեպի Հասան-Ղալահին բերդը, վորը նախընթաց որը գրավել եր իշխան Բեկովիչը: Նա գտնվում եր 15 վերստ հեռավորութեան վրա մեր գիշերոթի տեղից: Յերկար չվերթները հողմեցրել ելին ինձ: Յես հույս ունեցի հանգստանալու, բայց այլ կերպ դուրս չեկալ:

Հեծելազորի լեռնային առաջ մեր ճամբարը յեկան լեռներում բնակվող հայեր, պահանջելով պաշտպանութիւն թուրքերից, վորոնք յերեք որ դրանից առաջ քշել եյին նրանց տավարը: Գնդապետ Ա. <նրեպը> լավ չհասկանալով, թե ինչ են նրանք ուղում, կարծեց, թե ինչ վոր թուրքական ջոկատ կա սարերում և ուղանական գնդի մի եսկադրոն հետ գնաց մի կողմի վրա, հայտնելով ի <այլակուն>, վոր 3000 թուրք գտնվում են սարերում: Ի <այլակուն> գնաց նրա յետևից, նրան վտանգի դժուրքում ոգնելու համար: Յես ինձ գործուղված եյի համարում Նիժնեգորոյան գնդին և մեծ տհաճութեամբ արշավեցի հայերին ազատելու: Անցնելով մի քսան վերստ, մենք մտանք մի գյուղ և տեսանք մի քանի յետ մնացած ուղաններ, վորոնք ձյուց իջած, մերկացած թրերով հետապնդում եյին մի քանի հավերի: Այստեղ շինականներից մեկը բացատրեց ի <այլակուն>, վոր խոսքը 3000 լեզների մասին եր, վոր յերեք որ առաջ քշել եյին թուրքերը և վորոնց շատ հեշտ կլինի հասնել յերկու որում ի <այլակուն> հրամայեց ուսանեոհն դադարեցնել հավերի հետապնդումը և հրաման ուղարկեց գնդապետ Ա. <նրեպին> վերագառնալու: Մենք յետ դարձանք և, դուրս գալով լեռներից յեկանք Հասան-Ղալայի տակը: Այդպիսով մենք 40 վերստ պտույտ տվինք, վորպեսզի մի քանի հայկական հավերի կյանքը փրկած լինենք, մի բան, վոր ինձ բնավ վարձալի չեթ թվում:

Հասան-Ղալան համարվում ե Արզրումի բանալին: Քաղաքը շինված ե բերդով պսակված ժայռի ստորոտում: Այնտեղ մոտ հարյուր հայ ընտանիք կար: Մեր ճամբարը գտնվում եր բերդի առաջ ձգված լայն հարթավայրում: Այստեղ յես այցելեցի մի կլոր քարե շինութիւն, վորի մեջ գտնվում ե մի յերկաթե ծծմբային ջերմուկ:

Կլոր ավաղանն ունի մոտ յերեք սաժեն տրամագիծ: Յես յերկու անգամ լողալով անցա ավաղանի մի ծայրից մյուսը և հանկարծ գլխապտույտ ու սրտի խառնոց զգացի, ու հազիվ ուժ ունեցա դուրս գալու աղբյուրի քարե չեղը: Այդ ջրերը հոշակ-

ված հն Արևելքում, բայց չունենալով կարգին բժիշկներ, բնա-
կիչներն ոգավում են նրանցից ինչպես պատահի և յերևի առանց
մեծ հաջողութան:

Հասան-Ղալայի պարիսպների տակ հոսում և Մուրզու <I>
գետակը, վորի ափերը ծածկված են յերկաթե աղբյուրներով,
վորոնք խփում են քարերի տակից և հոսում դեպի գետը: Նը-
րանք այնքան ախորժահամ չեն, վորքան Կովկասի նարզանը, և
պղնձի համ են տալիս:

Հունիսի 25-ին, թագավոր կայսրի անվանակոչութան օրը
մեր ճամբարում բերդի պարիսպների տակ զորագնդերը մաղ-
թանք կատարեցին: Ճաշին կոմս Պասկևիչի մոտ եյինք, և յերբ
խմում եյին թագավորի կենացը, կոմսը հայտարարեց արշավանք
դեպի Արզրում: Յերեկոյան ժամը հինգին զորքն արդեն դուրս
յեկավ:

Հունիսի 26-ին մենք հասանք Արզրումից հինգ վերստի
վրա գտնվող սարերին: Այդ սարերը կոչվում են Ադ-Դաղ (սպի-
տակ սարեր). նրանք կավճային են: Մալտակ կծու փոշին ուտում
եր մեր աչքերը, նրանց արտում տեսքը թախիծ եր առաջաց-
նում: Արզրումի մոտիկութունը և արշավանքի ավարտման
վստահութունը մխիթարում եր մեզ:

Յերեկոյան կոմս Պասկևիչը գնացել եր դիտելու տեղողը-
րութունը: Թուրք ձիավորները, վոր ամբողջ օրը պտուշտ եյին
գալիս մեր պիկետների առաջ, սկսեցին կրակել նրա վրա: Կոմսը
մի քանի անգամ սպառնաց նրանց մտրակով, չդադարելով խորհրդ-
դակցել գեներալ Մ <ուրավչովի> հետ: Նրանց կրակոցներին չե-
լին պատասխանում:

Այդ միջոցին Արզրումում մեծ իրարանցում եր տիրում:
Սերասկիրը, վոր իր պարտութունից հետո յեկել եր քաղաք,
լուր եր տարածել, թե ուսները կատարյալ պարտութուն
են կրել: Նրա յետևից, արձակված գերիները բերել հասցրել
եյին բնակիչներին կոմս Պասկևիչի կոչը: Փախստականները բա-
ցել եյին սերասկիրի սուտը: Շուտով իմացել եյին, վոր ուս-
ներն արագորեն մոտենում են: Ժողովուրդն սկսել եր խոսել
անձնատուր լինելու մասին: Սերասկիրն ու զորքը մտածում
եյին պաշտպանվել: Տեղի յեր ունեցել խռովութուն: Մի քանի
Ֆրանկ սպանվել են զայրացած ամբոխի կողմից:

Մեր ճամբարը (26-ի առավոտյան) յեկան պատգամավոր-
ներ ժողովրդի և սերասկիրի կողմից: Որն անցավ բանակցու-

թյունների մեջ: Յերեկոյան ժամը 5-ին պատգամավորները վե-
րադարձան Արզրում և նրանց հետ գեներալ իշխան Բեկովիչը,
վորը քաջ ծանոթ եր ասիական լեզուներին ու սովորութուն-
ներին:

Մյուս օրը առավոտյան մեր զորքն առաջաբովեց: Արզրումի
արևելյան կողմում, Թոփ-Դաղի բարձրութան վրա, գտնվում եր
թուրքական մի մարտկոցը: Զորագնդերը գնացին դեպի նա,
թուրքական թնդանոթաձգությանը պատասխանելով թմբկահա-
րությամբ և յերաժշտությամբ: Թուրքերը փախան և Թոփ-Դաղը
գրավված եր: Յես յեկա այնտեղ բանաստեղծ Յու <գեֆովիչի>
հետ: Թողած մարտկոցում մենք գտանք կոմս Պասկևիչին իր
ամբողջ շքախմբով: Մարի բարձունքից ձորակում մեր աչքի
առաջ տարածվում եր Արզրումն իր միջնաբերդով, մինարեթներով,
կանաչ կտուրներով՝ մեկը մյուսին կպած: Կոմսը ձիու վրա յեր
Նրա առաջ գետնին նստած եյին թուրքական պատգամավորները,
վորոնք բերել եյին քաղաքի բանալիները: Բայց Արզրումում
նկատվում եր հուզմունք: Հանկարծ քաղաքի պատնեջի վրա
փայլտեց կրակը, յերևաց ծուխը և ումբերը թռան դեպի
Թոփ-Դաղ: Նրանցից մի քանիսն անցան կոմս Պասկևիչի գլխի
վրայով: Նույն ընդմեջին Թոփ-Դաղ հասավ իշխան Բեկո-
վիչը, վորն յերեկվանից գտնվում եր Արզրումում բանակցու-
թյունների համար: Նա հայտնեց, վոր սերասկիրն ու ժողովուրդը
վաղուց համաձայն են անձնատուր լինելու, բայց վոր մի քանի
անհնազանդ արնատուրներ Թոփ-Փաշայի առաջնորդությամբ,
տիրացել են քաղաքի մարտկոցներին և խռովութուն են գցում:
Դեներալները մոտեցան կոմսին և թուլտվութուն խնդրեցին,
հարկադրելու թուրքական մարտկոցներին լռելու: Արզրումի
բարձրաստիճան մարդիկ, վոր նստել եյին հենց իրենց թնդանոթնե-
րի կրակի տակ, կրկնեցին նույն խնդրքը: Կոմսը մի առ ժա-
մանակ դանդաղում եր: Վերջապես հրաման տվեց, ասելով.—
Հերիք հիմարութուն անեն:— Իսկույն մոտեցրին թնդանոթները,
սկսեցին կրակել և թշնամու կրակոցը գնալով հանդարտվեց: Մեր
զորագնդերը գնացին դեպի Արզրում և հունիսի 27-ին, Պոլտա-
վայի ձակատամարտի տարեգարձի օրը, յերեկոյան ժամը 6-ին
ուսական դրոշմ ծածանվում եր Արզրումի միջնաբերդի վրա:

Ու <այնպիսիին> դնաց քաղաք—յես ել դնացի նրա հետ: Մենք
ժտանք քաղաք, վորը զարմանալի տեսաբան եր ներկայացնում:
Թուրքերն իրենց տափակ կտուրներից մույլ նայում էյին մեզ
վրա: Հայերն ազմկեղով վխտում էյին նեղ փողոցներում: Նրանց
տղաները վազում էյին մեր ձիերի առաջից, խաչակնքելով ու
կրկնելով.—Քրիստիան... Քրիստիան... Մենք մոտեցանք բերդին,
ուր մուտք եր գործում մեր հրետանին: Մեծ զարմանքով յես
այստեղ հանդիպեցի իմ Արտեմին, վորն արդեն շրջագայում եր
քաղաքում, չնայած խիստ հրամանին, վոր վոչ վոք ճամբարից
չբացակալի առանց հատուկ թույլտվության:

Քաղաքի փողոցները նեղ են ու ծուռ: Տները բավական
բարձր են: Ժողովուրդը շատ ե—խանութները փակ են: Մնալով
քաղաքում մոտ յերկու ժամ, յես վերադարձա ճամբար: Սերաս-
կիրն ու չորս փաշաները, վոր գերի էյին ընկել, արդեն այստեղ
էյին գտնվում: Փաշաներից մեկը, մի վտիտ, սարսափելի ան-
հանգիստ ծերուկ աշխույժ խոսում եր մեր դեներալների հետ:
Տեսնելով ինձ Ֆրակով, նա հարցրեց, թե յես ո՞վ եմ: Պ <ուշինը>
ինձ բանաստեղծի տիտղոս տվեց: Փաշան ձեռքերը ծալեց կրծ-
քին և գլուխ տվեց ինձ, թարգմանի միջոցով ասելով—Որհնյալ
ե այն ժամը, յերը հանդիպում ենք բանաստեղծի, Բանաստեղծը
դերվիշին յեղբայր ե: Նա չունի վոչ հայրենիք, վոչ յերկրա-
չին բարիքներ. և այն միջոցին, յերը մենք, խեղճերս, հոգում
ենք փառքի, իշխանության, գանձի մասին, նա հավասար ե
յերկրի տիրակալներին և նրան յերկրպագում են:

Փաշայի արևելյան վողջույնի այս խոսքերը մեզ բոլորիս
շատ դուր չեկան: Յես գնացի սերասկիրին տեսնելու: Նրա վը-
րանի մուտքի մոտ յես հանդիպեցի նրա սիրելի մանկավիհին,
տասնչորս տարեկան սեաչյա մի սղայի, հարուստ արնաութա-
կան զգեստով: Սերասկիրը մի սպիտակահեք ծերունի յեր, ամե-
նաստվորական արտաքինով, նստած եր խորը վհատության մեջ:
Նրա շուրջը խմբվել էյին մեր սպաները: Դուրս գալով
նրա վրանից, յես տեսա մի յերիտասարդ, վորը կիսամերկ եր,
վոչխարի մորթի գլխարկով, մի մեծ մահակ ձեռքին և մի պարկ
ուսին: Նա բզավում եր ամբողջ կոկորդովը մեկ: Ինձ ասացին,
վոր դա իմ յեղբայրակիցն ե, դերվիշ ե, վոր յեկել և վողջու-
նելու հաղթողներին: Նրան հազիվ հազ դեն քշեցին:

ԳԼՈՒԽ ԶԵՆԳԵՐՈՐԳ

Արդրում: Ասիական ճոխություն: Կլիման: Գերեզմանատները: Սատրական
վոտանավորներ: Սերասկիրի ապարանքը: Թուրք փաշայի հարեմը: Ժան-
տախա: Բուրջովի մահը: Մեկնում Արդրումից: Վերադարձ: Ռուսական ժուր-
նալ:

Արդրումը (վորը սխալաբար կոչվում ե Մրդերում, Երզրում, — չիլլյում
Երզրոն) հիմնված ե մոտավորապես 415 թվին Թեոդոսիոս Յերկ-
րորդի ժամանակ և կոչվում ե Թեոդոսիոպոլիս: Վոչ մի պատմա-
կան հիշողություն չի կապվում նրա անվան հետ: Յես նրա մա-
սին գիտեյի միայն այն, վոր այստեղ, Հաջի Բաբայի վկայու-
թյամբ, պարսից դեսպանին, ի հատուցումն ինչ վոր վերավո-
րանքի, մարդու ականջների փոխարեն, մատուցված են յեղել
հորթի ականջներ:

Արդրումը համարվում ե Ասիական Թուրքիայի գլխավոր
քաղաքը: Նրա մեջ հաշվում էյին 100.000 բնակիչ, բայց թվում ե,
թե այդ թիվը չափազանց մեծացրած ե: Նրա տները քարից են,
կտուրները ծածկված են ձիմով, վոր քաղաքին չափազանց տա-
րորինակ տեսք ե տալիս, յերը նայում ես նրա վրա բարձրից:

Գլխավոր ցամաքային առևտուրը Յեվրոպայի և Արևելքի
միջև կատարվում ե Արդրումի վրայով: Բայց նրա մեջ ապրանք
քիչ ե ծախվում, այստեղ ապրանքը դուրս չեն հանում, մի բան,
վոր նկատել ե նաև Տուրնֆորը, վորը գրում ե, թե Արդրումում
հիվանդը կարող ե մեռնել մի գղալ խաշնդեղ գտնելու հնարավո-
րություն, չունենալով, այն ինչ քաղաքում ամբողջ պարկերով
կա դրանից:

Չգիտեմ մի արտահայտություն, վորն ավելի անմիտ լի-
ներ քան ասիական ճոխություն բառերը: Այդ դարձվածքը յե-
րեվի ստեղծվել և խաչակրաց արշավանքների ժամանակ, յերը

աղքատ ասպետները, թողնելով իրենց դոյակները մերկ պատերն ու կաղնու աթոռները, առաջին անգամ տեսել են կարմիր բազմոցներ, յերփներանգ գորգեր և դաշույններ՝ գունավոր քարերով զարդարված դաստապաններով: Այժմ կարելի յե ասել. — ասիական աղքատութուն, ասիական խոզութուն etc., իսկ ճոխութունն ի հարկե պատկանում է Յեվրոպային: Արզրումում վոչ մի գնով չի կարելի գնել այն, ինչ դուք կգտնեք Պսկովի նահանգի առաջին պատահած գավառական քաղաքի մանրավաճառի կրպակում:

Արզրումի կլիման խիստ է: Քաղաքը շինված է ձորակում, վորը 7000 ֆուտ բարձր է ծովից: Նրա շուրջը գտնվող լեռները տարվա մեծ մասը ծածկված են լինում ձյունով: Հողն անտառազուրկ է, բայց բերրի չէ: Նա վոռոգված է բազմաթիվ աղբյուրներով և ամեն կողմից խաչհատված է ջրանցքներով: Արզրումը հռչակված է իր ջրով: Յեփրատը հոսում է քաղաքից չերեք վերստ հեռավորության վրա: Աղբյուրներ ամեն տեղ շատ կան: Յուրաքանչյուրի մոտ կախված է շրթայի վրա թիթեղի գավաթ և բարի մուսուլմանները խմում են ու գովելուց չեն դադարում: Անտառանյութը բերվում է Սողանլույցի:

Արզրումի գինանոցում գտնվեցին մեծ քանակությամբ հին գեներ, սաղավարտներ, զրահներ, թրեր, վորոնք ժանգոտում են յերևի Գոտֆրեդի ժամանակներից:

Մեչիտները ցածր են և մութ: Քաղաքից դուրս գտնվում է գերեզմանատունը: Հուշարձանները սովորաբար քարե չալմայով զարդարված սյուներ են: Յերկու թե յերեք փաշաների դամբարաններ աչքի յեն ընկնում ավելի մեծ ճարտարահյուսությամբ, սակայն նրանց մեջ չկա նրբագեղութուն, չկա վոչ ճաշակ, վոչ էլ միտք... Մի ճանապարհորդ գրում է, վոր բոլոր ասիական քաղաքներից միայն Արզրումում նա գտել է մի աշտարակի ժամացույց, և այն էլ փչացած:

Այն նորամուծութունները, վոր սկսել է սուլթանը, դեռ մուտք չեն գործել Արզրում: Զորքը դեռ ևս կրում է իր գեղեցիկ արևելյան զգեստը: Արզրումի և Կոստանտինոպոլսի միջև գոյութուն ունի մրցութուն, ինչպես Կաղանի և Մոսկովայի միջև: Ահա յենիչերի Ամին-Ողլույի հորինած սատիրական պոեմի սկիզբը:

Գյավուրներն են Ստամբուլը հիմա գովում,
Վաղն էլ հանկարծ յերկաթապատ կրունկով,
Ինչպես քնած ոձի՝ կըտրորեն նրան թագուն,
Հետո նորից կհեռանան, ու այդպես կթողնեն.
Ստամբուլն է քնած ահա խորը քնով:

Հրաժարվել է Ստամբուլը մարգարեյից,
Արեվելքի այն ճշմարիտ հին որենքից,
Վորին այն նենգ արևմուտքը խավարեցրեց,
Յեվ մուլության քաղցրությանը նա մասնակից,
Աղոթքներին և իր թրին դավաճանեց:
Ստամբուլը գոռ մարտերում էլ չի քրանում,
Աղոթքի տեղ նա գինի յե հիմա խմում:

Հույս-հավատքի մաքուր բոցն է մեջը հանգչում,
Յեվ կանայք են գերեզմանոց մտնում, շրջում,
Պառավ կանայք վորոնում են ճամբարները,
Տղամարդիկ են նրանց համար հարեմ բերում.
Յեվ քնած է անդ կաշառված ծեր ներքինին:

Բայց այդպես չի Արզրումը լեռնաստանի,
Բազմաճամբա Արզրումը մեր անաղմուկ.
Մենք չենք քնած ճոխության մեջ ամոթալի,
Յեվ չենք հանում թասովը մեր փրփրալի
Գինու միջից մուլուցք, կրակ կամ թե աղմուկ:

Պաս ենք պահում: Փայլուն շիթով ժուժկալ և ցայտ
Սուրբ ջրերն են մեր ծարավը աստ հագեցնում.
Յեվ խմբերով միշտ անսարսուռ, ժիր ու զվարթ
Ջիզիթներն են դեպի կռիվ արագ թռչում:
Հարեմներն են մեր անառիկ, անմատչելի,
Մեր ներքինիք անկաշառ են, խիստ ավելի,
Յեվ կանայք են անդավաճան այնտեղ մնում *):

*) Թարգմ. Հո. Պոգոսյանի:

Յես ապրում եյի Սերասկիրի ապարանքում, այն սենյակներում, ուր տեղավորված եր յեղել հարեմը: Ամբողջ որը թափառում եյի յես անթիվ անցարաններով, սենյակից սենյակ, կտուրից կտուր, սանդուխքից սանդուխք: Ապարանքը թալանված եր թվում: Սերասկիրը մտադրություն ունենալով փախչել, դուրս եր տարել այնտեղից ինչ վոր կարողացել եր: Բաղմոցները յերեմաները պատառուտված եյին, գորգերը հանված:—Յերբ յես զբոսնում եյի քաղաքում, թուրքերը կանչում եյին ինձ և ցույց եյին տալիս լեզուն (նրանք ամեն մի Ֆրանկի բժշկի տեղ եյին ընդունում): Դա ինձ ձանձրացրեց, յես պատրաստ ելի նույն ձևով նրանց պատասխանել: Յերեկոները յես անց եյի կացնում խելոք և սիրալիր Ս <ուխորուկովի> հետ, մեր պարապմունքների նմանությունը մեզ մոտեցնում եր: Նա պատմում եր ինձ իր գրական մտադրությունների մասին, իր պատմական հետախուզումների մասին, վոր մի ժամանակ նա սկսել եր այնպիսի յեռանդով և հաջողությամբ: Նրա իղձերի և պահանջների չափավորությունը իսկապես վոր սրտաշարժ ե: Ափսոս կլինի, յեթե նրանք չկատարվեն:

Սերասկիրի ապարանքը հավիտյան աշխույժ տեսարան եր ներկայացնում: Աչնտեղ, ուր մուսուլման լուսայն ծխում եր իր կանանց ու անարգ մանկավիհների շրջանում, այնտեղ նրան հաղթողը ստանում եր զեկուլցներ իր գեներալների հաղթությունների մասին, բաժանում եր փաշալիկներ, զրույց եր անում նոր բռնանների մասին: Մշո փաշան յեկել եր կոմս Պասկևիչի մոտ խնդրելու նրանից իր յեղբորորդու տեղը: Երջելով ապարանքը, ծանրակշիռ թուրքը կանգ առավ սենյակներից մեկում, աշխուժությամբ ասաց մի քանի խոսք, և հետո մտածմունքի մեջ ընկավ.—այդ նույն սենյակում գլխատված ե յեղել նրա հայրը սերասկիրի հրամանով: Ահա իսկական արևելյան տապավորություններ: Հոչակավոր Բեյ-Բուլաթը, Կովկասի ան ու սարսափը, յեկել եր Արզրում չերքեղական այն գյուղերի յերկուավագների հետ, վորոնք ապստամբվել եյին վերջին պատերազմների ժամանակ: Նրանք ճաշում եյին կոմս Պասկևիչի մոտ: Բեյ-Բուլաթը մոտ 35 տարեկան տղամարդ ե՝ ցածրահասակ ու լայնաթիկունք: Նա ուսերեն չի խոսում, կամ ձևացնում ե, թե չի խոսում: Նրա Արզրում գալն ինձ շատ ուրախացրեց.—այդ արդեն ինձ համար յերաշխիք եր, վոր անվտանգ կարելի կլինի անցնել լեռներն ու Կարաբղան:

Ոսման-Փաշան, վոր գերի յեր վերցված Արզրումի մոտ և Թիֆլիս եր ուղարկված սերասկիրի հետ, խնդրել եր կոմս Պասկևիչին Արզրումում թողած իր հարեմն անվտանգ պահելու մասին: Առաջին որերն այդ մասին մոռացել եյին: Մի անգամ ճաշի ժամանակ, խոսելով մուսուլմանական քաղաքի հանդարտության մասին, վորը գրավված եր 10000 զորքով, և վորի մեջ վոչ մի բնակիչ վոչ մի անգամ չեր գանդատվել զինվորի բռնության մասին, կոմսը մտաբերեց Ոսման-Փաշայի հարեմը և հրամայեց պ. Ա. <բրամովիչին> գնալ փաշայի տունը և հարցընել նրա կանանցից, թե արդյո՞ք գոհ են նրանք և չի՞ յեղել արդյոք վորևե վիրավորանք: Յես թույլտվություն խնդրեցի ուղեկցել պ. Ա. <բրամովիչին>: Մենք գնացինք: Պ. Ա. <բրամովիչը> վերցրեց իր հետ վորպես թարգման մի ուս սպա, վորի պատմությունը հետաքրքիր ե: 18 տարեկան հասակում նա գերի յեր ընկել պարսիկների մոտ: Նրան ամորձատել եյին և ավելի քան 20 տարի նա ծառայել եր վորպես ներքինի շահի վորդիններից մեկի հարեմում: Նա իր դժբախտության մասին, և Պարսկաստանում վարած իր կյանքի մասին պատմում եր սրտաշարժ պարզամտությամբ: Յիզիլոգիական տեսակետից նրա ցուցմունքները թանգարժեք եյին:

Մենք յեկանք Ոսման-Փաշայի տունը: Մեզ ներս տարան մի բաց, շատ կարգին, նույնիսկ ճաշկով սարքված սենյակ, — գուհավոր լուսամուտների վրա ուրվագծված եյին Ղորանից վերցված մակագրություններ: Նրանցից մեկն ինձ շատ խորամիտ թվաց մուսուլմանական հարեմի համար.— քեզ վայել ե կապել յեվ առձակել: Մեզ մատուցեցին սուրճ պատիկ արծաթապատ թասիկներով: Մի ծերունի՝ սպիտակ պատկառելի միրուքով, Ոսման-Փաշայի հայրը, յեկավ կանանց անունից շնորհակալություն հայտնելու կոմս Պասկևիչին, բայց Ա. <բրամովիչն> ասաց կտրականապես, վոր նա ուղարկված ե Ոսման-Փաշայի կանանց մոտ և ուզում ե նրանց տեսնել, վորպեսզի հենց նրանցից հարցաստիանա, վոր նրանք ամուսնու բացակայությամբ ամեն բանից գոհ են: Հազիվ պարսկական գերին կարողացավ այս բոլորը թարգմանել, յերբ ծերունին ի նշան զայրույթի չթացրեց լեզվով և հայտնեց, վոր վոչ մի կերպ չի կարող համաձայնել մեր պահանջին, և վոր յեթե փաշան, յերբ վերադառնա, իմանա, վոր ոտար տղամարդիկ տեսել են նրա կանանց, ապա և նրա ծերու-

նու, և հարեմի բոլոր ծառաների գլուխը կտրել կտա:—Մառա-
նեք, վորոնց մեջ վոչ մի ներքինի չկա, հաստատեցին ծերու-
նու խոսքերը, բայց պ. Ա. <բրամովիչը> անհողող էր: Դուք
վախենում եք ձեր փաշայից, —ասաց նա նրանց, իսկ յես իմ
սերասկիրից, և չեմ համարձակվի չանսալ նրա հրամաններին:—
Բան չեք մնում անելու: Մեզ տարան պարտեզով, ուր խփում էյին
յերկու վտիտ շատրվաններ: Մենք մոտեցանք մի փոքրիկ քարե
շինության: Մերունին կանգնեց մեր և դռան միջև, զգուշու-
թյամբ այն բաց արեց, ձեռքից բաց չթողնելով դռնափակը, և
մենք տեսանք մի կին՝ գլխից մինչև գեղին բարուձները սպի-
տակ չաղբայով: Մեր թարգմանը կրկնեց նրա հարցումը.—մենք
լսեցինք յոթանասունամյա պառավի սվավոցը: Պ. Ա. <բրամովիչը>
ընդհատեց նրան.—Սա փաշայի մայրն է, ասաց նա, իսկ յես
ուղարկված եմ նրա կանանց մոտ, բերեք նրանցից մեկին: Բո-
լորը վարմացան գյավուրների կոահուձից, պառավը գնաց և մի
րոպեյից վերադարձավ մի կնոջ հետ, վորը ծածկված եր նույն-
պես, ինչպես և ինքը,— ծածկոցի տակից հնչեց յերիտասարդ հա-
ձելի ձայնիկ: Նա շնորհակալութուն եր հայտնում կոմսին նրա
ուշադրության համար — դեպի խեղճ այրիները, և գովում եր
սուսների վարվողութունը: Պ. Ա. <բրամովիչը> վարպետորեն
յերկարացրեց խոսակցութունը նրա հետ: Այդ միջոցին յես,
շուրջս նայելիս, հանկարծ տեսա հենց դռան վերևում մի կլոր
պատուհան, և այդ կլոր պատուհանում հինգ թեփեց կլոր գլուխ-
ներ, սև, հետաքրքրվող աչքերով: Յես մի ուզում էյի հաղորդել
գյուտիս մասին պ. Ա. <բրամովիչին>, բայց գլխիկները նշան
արին, աչքով արին, մի քանի մատներ սկսեցին ինձ սպառնալ,
վոր յես լռեմ: Յես հնազանդվեցի և գյուտիցս բաժին չհանեցի
ուրիշին: Նրանք բոլորն ել դուրեկան դեմք ունեյին, բայց վոչ
մեկն ել գեղեցկուհի չեր: Այն մեկը, վոր դռան մոտ խոսում
եր պ. Ա. <բրամովիչին> հետ, յերևի հարեմի վարդ տիրուհին եր,
սրտերի գանձանոցը—սիրո վարդը—գոնե, յես այդպես էյի յե-
րևակայում:

Վերջապես պ. <Աբրամովիչը> վերջացրեց իր հարցուփորձը:
Դուք փակվեց: Պատուհանի դեմքերն անհետացան: Մենք զի-
տեցինք պարտեզը, տունը և վերադարձանք շատ գոհ մեր առա-
քելութունից:

Այդպիսով յես հարեմ տեսա — դա հազվագեպ յեվրոպացու
յե հաջողվել: Ահա ձեզ մի հիմք արևելյան ուժանի համար:

Պատերազմը վերջացած եր յերևում: Յես պատրաստվում
էյի վերադառնալու: Հուլիսի 14-ին յես գնացի ժողովրդական
բաղանիք և արևս խավարեց: Յես անիծում էյի սավանների ան-
մաքրությունը, վատ սպասավորումն, և այլն: Ինչպես կարելի
յե համեմատել Արզրումի բաղանիքը Թիֆլիսի հետ:

Վերադառնալով ապարանք, յես իմացա պահակում կանգ-
նած և <ոնմլիցիսից>, վոր Արզրումում ժանտախտ ե հայտա-
բերվել: Առաջս իսկույն պատկերացան կարանտինի սարսափ-
ները, և յես նույն ուրը վճռեցի թողնել բանակը: Ժանտախտի
ներկալության մասին մտածելը շատ անախորժ բան ե անսո-
վորությունից: Յանկանալով ջնջել այդ սպավորությունը, յես
գնացի զբոսնելու շուկան: Կանգնելով զինագործի կրպակի մոտ,
յես սկսեցի դիտել մի ինչ վոր դաշույն, յերբ հանկարծ մեկը
խփեց ուսիս: Յես յետ նայեցի.— իմ յետևին կանգնած եր մի
զարհուրելի աղքատ: Նա մահու չափ գունատ եր, կարմիր ճըպ-
ոտ աչքերից արտասուք եր հոսում: Նորից յերևակայությանս
մեջ ծագեց ժանտախտը: Յես դեն հրեցի աղքատին անասելի
զզվանքի զգացմունքով, և վերադարձա տուն զբոսանքիցս շատ
դժգոհ:

Հետաքրքրութունը, սակայն, հաղթեց—մյուս ուրը յես
բժշկի հետ գնացի այն ձամբարը, ուր գտնվում էյին ժանտախ-
տավորները: Յես չիջա ձիուց և նախագգուշության համար
կանգնեցի քամու ուղղությամբ: Վրանից մեր առաջը դուրս
բերին մի հիվանդի. նա չափազանց գունատ եր և յերբում եր
հարբածի պես: Մեկ ուրիշ հիվանդ ընկած եր ուշաթափ:

Դիտելով ժանտախտավորին և խոստանալով խեղճին շուտ
ապաքինում, յես ուշադրութուն դարձրի այն յերկու թուրքերի
վրա, վորոնք նրան դուրս էյին բերում թևերից բռնած, շորերը
հանում էյին, շոշափում էյին, կարծես թե ժանտախտը վոչ այլ
ինչ ե քան հարբուխը: Խոստովանում եմ, յես ամաչեցի իմ յեվ-
րոպական յերկչոտությունից այդպիսի անտարբերության առ-
կայությամբ և շուտ վերադարձա քաղաք:

Հուլիսի 19-ին կոմս Պասկևիչի մոտ գալով նրան հրաժեշտ
տալու, յես գտա նրան խիստ դառնացած վիճակում: Ստացվել եր
վշտալի լուր այն մասին, վոր գենեռալ Բուրցովը սպանվել ե
Բայրուրթի մոտ: Այսուս յեղավ քաղաքի Բուրցովը, բայց այդ
գեպքը կարող ե կորստարեք լինել և մեր ամբողջ փոքրաթիվ

զորքի համար, վորը խորն եր անցել ոտար չերկրի մեջ և շրջապատված եր թշնամական ժողովուրդներով, վորոնք պատրաստեցին ապստամբել հենց առաջին անհաջողութեան լուրը ստանալուն պես: Ուրեմն, պատերազմը վերսկսվում եր: Կոմսն առաջարկում եր ինձ ականատես լինել հետագա ձեռնարկումներին: Բայց յես շտապում եյի Ռուսաստան... Կոմսը նվիրեց ինձ ի հիշատակ մի թուրքական թուր: Յես այն պահում եմ վորպես հիշատակ փայլուն հերոսի հետքով Հայաստանի նվաճված անապատներում կատարած իմ թափառումները: Նույն որը յես թողի Արզրումը:

Յես յետ եջի դառնում թիֆլիս արդեն ինձ ծանոթ ճանապարհով: Այն վայրերը, վոր դեռ նորերս կենդանացած եջին 15000 զորքի ներկայութեամբ, լուռ եյին և տրտում: Յես անցա Սողանլուղը և հազիվ կարողացա ճանաչել այն տեղը, ուր կանգնած եր ճամբարը: Գումարիում յես յերեքորջան կարանտին պահեցի: Նորից տեսա յես Բզովդալը և թողի սառը Հայաստանի բարձր դաշտավայրերը տոթակեզ Վրաստանի համար: Թիֆլիս հասա ոգոստոսի 1-ին: Այստեղ մնացի յես մի քանի որ սիրալիր և ուրախ մարդկանց շրջանում: Մի քանի յերեկո յես անցկացրի այգիներում վրացական յերաժշտութեան հնչյուններ և յերգեր լսելով: Յես շարունակեցի ճանապարհս: Լեռներն անցնելն ինձ համար նշանակալից եր նրանով, վոր Կորիի մոտ գեղերը յես փոթորկի տակ ընկա: Առավոտյան Կաղբեկի մոտով անցնելիս, յես տեսա հրաշալի տեսարան: Սպիտակ, պատառտված ամպերը անցնում եյին սարի գագաթով, և մեկուսացած վանքը, արևի ճառագայթներով լուսավորված, թվում էր թե մղվելով ամպերից լողում ե ողի մեջ: Կատաղի հեղեղատը նույնպես ինձ ներկայացավ իր ամբողջ մեծութեամբ. — անձրևի ջրերով լցված ձորը գերազանցում եր իր ամենութեամբ նույնիսկ թերեքին, վորը հենց այդտեղ անհղորեն մոնչում եր: Ափերը պատառտովել եյին. անագին քարեր տեղահան եյին լեղել ու բռնել հոսանքի առաջը: Բաղմաթիվ ոսեր մշակում եյին ճանապարհը: Յես անցա հաջողութեամբ: Վերջապես յես դուրս լեկա նեղ կիրճից դեպի մեծ Կաբարդայի լայնարձակ դաշտավայրը: Վաղրիկավկազում յես գտա Դ <որոխովին> և Պ <ուշինին>: Յերկուսն էլ գնում եյին ջրերը բուժվելու արշավանքում ստացած վերքերից: Պ <ուշինի> մոտ սեղանի վրա յես գտա ողուսական ժուրնալներ: Առաջին հոգվածը,

վոր աչքովս ընկավ իմ յերկերից մեկի քննադատությունն եր: Նրա մեջ ամեն կերպ հայհոյում եյին ինձ և իմ վոտանավորները: Յես սկսեցի այն կարգալ բարձրաձայն: Պ <ուշինը> կանգնեցրեց ինձ, պահանջելով, վոր յես կարդամ ավելի բարձր միմիկական արվեստով: Պետք ե իմանալ, վոր վերլուծությունը դարդարված եր մեր քննադատութեան սովորական հերհուրանքներով. — դա մի խոսակցություն եր տիրացույի, նշխարագործուհու և տպարանի սրբագրիչի՝ այս փոքրիկ կոմեդիայի Ջորավոմիսի հետ: Պ <ուշինի> պահանջն ինձ այնքան զվարճալի թվաց, վոր ժուրնալի հոգվածի ընթերցմամբ ինձ պատճառած վրդովմունքը, բոլորովին անցավ, և մենք անկեղծ սրտով հռնացինք:

Այդ եր ինձ աված առաջին վողջույնը սիրեցյալ հայրենիքում:

<1836>

Քարգմանիչ՝ Մ. Գեվորգյան
Պատ. խմբագիր՝ [redacted]
Տիտղոսաթերթը՝ Հ. ՇԱՎԱՐՇԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. ՈՆՆՅԱՆ
Սրբազրիչներ՝ Հ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ, Հ. ԴՈՂՈՒԵԱՆՅԱՆ

Հանձնված և արտադրության 19 նոյեմբ. 1936 թ.,
Ստորագրված և սպառության 20 դեկտեմբ. 1936 թ.
Գլավիտի լիազոր Ա. 1178
Հրատարակչ. 3942, Պատվեր 1405,
Տպրատ 4000:

Գեորգյանի տպարան, Յերևան, ԻԻ Գնունյանցի, № 4.

« Ազգային գրադարան

NL0311711

